

KEUZES MAKEN
NIEUWE PRINCIPES VOOR HET
ACQUISITIEBELEID VAN DE NAI COLLECTIE

KEU

ZES

MA

KEN

AUTEURS: SUZANNE MULDER, HANS IBELINGS, TOM AVERMAETE
REDACTIE: OLE BOUMAN, BEHRANG MOUSAVI, DOLF BROEKHUIZEN

BEWA REN VOOR NE DER LAND

VERZA MELEN VOOR DE COL LEC TIE NE DER LAND

Nederland heeft een fascinerend rijke ontwerptraditie. Er is geen ander land waar de gebouwde omgeving zo nauwkeurig is ontworpen als hier. Om die traditie te begrijpen en er op voort te bouwen is de collectie van het NAI onmisbaar. We moeten verantwoord omgaan met de gebouwde omgeving en het daaraan gerelateerde cultureel erfgoed. Zonder historisch besef en kennis zullen onze steden, dorpen en het landschap langzaam verschromelen en verrommelen. Zonder de aansluiting met nationaal erfgoedbeleid zullen nieuwe generaties studenten een beperkte visie op architectuur, bouwkunde, stedenbouw, landschap en design ontwikkelen. Zonder de architectuurtentoonstellingen die we maken op basis van onze rijke collectie, zullen hedendaagse ontwerpers een deel van hun inspiratie moeten ontberen. Het verwerven van steeds nieuwe archieven is daarmee van groot maatschappelijk nut. Gelukkig beseffen veel architecten de relevantie. Dat blijkt uit de bereidheid om archieven aan het NAI of aan andere openbare instellingen beschikbaar te stellen.

Uit praktische overwegingen kunnen we niet alles verwerven wat op ons pad komt. Om afwegingen over verwerving en advisering zorgvuldig te maken, hebben we een nieuw beleid ontwikkeld. Die nieuwe werkwijze is toegespitst op architectonisch bronnenmateriaal uit de periode 1965-2010, en kan ook als testcase dienen voor andere perioden. Dit nieuwe verzamelplan maakt inzichtelijk hoe we selecteren. In aansluiting op actuele opvattingen in archiefinstellingen, zoals die van het Nationaal Archief in Den Haag, is de archiefvorming meer thematisch gericht. Daarnaast gaat het NAI meer actief dan passief verzamelen. En de adviesfunctie van het NAI wordt tegelijk versterkt. De overwegingen en keuzen maken we inzichtelijk met dit verzamelplan 'Bron en portaal', dat we u hierbij aanbieden. Wij beschouwen de collectie als een 'bron' die zich steeds opnieuw vult, en waaraan steeds weer nieuwe vragen

worden gesteld die ons helpen de gebouwde omgeving beter te begrijpen. En we zien het NAI als een 'portaal', dat wil zeggen een netwerkinstelling, die samenwerkt met andere organisaties en particulieren. Intensiever dan voorheen zullen we onderzoeken met andere erfgoedinstellingen en partijen waar nieuwe archieven het beste ondergebracht kunnen worden. In alle gevallen is ons doel archieven zo goed mogelijk te bewaren voor de Collectie Nederland.

04

DE NIEU WE WERK WIJZE VAN VER ZAME LEN

ACH TER GRON DEN EN MOTI VATIE

ZORGVULDIGE GROEI

Het Nederlands Architectuurinstituut beheert een van de grootste openbare architectuurcollecties ter wereld. Tegelijkertijd groeit de collectie gestaag. Om dat verantwoord te blijven doen, moeten we steeds keuzen maken. Om uiteenlopende redenen hebben we een nieuwe manier van verzamelen vastgesteld. In de eerste plaats biedt de fusie van het NAI met Prem-sela en Virtueel Platform aanleiding onze werkwijze op nieuwe leest te schoeien. In aansluiting op nationale ontwikkelingen in archiefbeleid gaan we in plaats van passief en monografisch meer actief en thematisch verzamelen. Tegelijk intensiveren we onze betrokkenheid bij adviseren, consulteren en monitoren van archieven van particulieren en andere erfgoedinstellingen die bepaalde vragen hebben. Het NAI zal deze portaal-functie, waarmee het in de loop der jaren ervaring heeft opgedaan, verder uitbouwen.

VERANDEREND ARCHITECTUURKLIMAAT

Een breed scala aan recente ontwikkelingen in de architectuur heeft het nieuwe acquisitiebeleid beïnvloed. Neem de globalisering. Architectuur en bouwen zijn een mondiale aangelegenheid waarop sterke krachten op het gebied van vastgoed van invloed zijn. Het valt niet te ontkennen dat de ontwerpcultuur internationaler is geworden. Dat betekent dat in Nederland opgeleide ontwerpers steeds vaker buiten Nederland werkzaam zijn, en dat omgekeerd in het buitenland opgeleide ontwerpers in ons land actief zijn. Veel jonge buitenlandse architecten starten hier hun bureau. Tegelijkertijd is het bouwproces gefragmenteerd. Informatie over een project kan bij meerdere spelers opgeslagen liggen, niet alleen bij de architect, maar ook bij projectontwikkelaars, opdrachtgevers, inspraakorganen, of bijvoorbeeld het rijk, de provincie en gemeente. Voor een goed inzicht in het besluitvormingsproces is anticiperen op de versnippering relevant.

Een ander aspect is de commerciële

sering van de markt waarin ook erfgoedinstellingen opereren en de rol van populaire media. Architecten zoeken doelbewust de media op, bijvoorbeeld om hun standpunt bij een breed publiek voor het voetlicht te brengen. Ze mengen zich in publieke, soms politieke debatten die ons allemaal aangaan, over bijvoorbeeld landschap en stedenbouw. Geregeld treden architecten op de voorgrond en beschouwen ze hun ontwerp als een culturele daad. Soms ook wordt die rol van aanjager beïnvloed door de functie, zoals bij de Rijksbouwmeester, de rijksadviseurs en stadsbouwmeesters. Spraakmakende gebouwen worden in populaire media breed belicht. Het werk van toonaangevende Nederlandse architecten is goed bekend door de internationale tijdschriften en informatieve websites. Daarmee worden sommige architectenbureaus aantrekkelijk voor andere, buitenlandse instellingen die architectuurarchieven verwerven. Vanuit overwegingen van cultuurbehoud is het verdwijnen van cultureel waardevolle archieven naar het buitenland een verarming voor de Nederlandse architectonische cultuur. Deze archieven zijn daardoor als bron minder goed raadpleegbaar. Daarnaast let het NAI op het verwerven van de kerncollectie, evidente momenten in de ontwikkelingen in de maatschappij en ontwerpcultuur. Er ontstaat een minder consistente collectie als bouwstenen niet voor de Nederlandse collectie bewaard blijven.

THEMATISCH VERZAMELEN

Dit nieuwe verzamelplan is gericht op ontwerp materiaal dat na 1965 is ontstaan. Dat heeft inhoudelijke achtergronden. De hoeveelheid materiaal van archieven van na 1965 is in de regel veel omvangrijker dan uit de periode daarvoor. Uit de aangeboden archieven blijkt dat van de relatief recente periode zeer omvangrijke archieven aanwezig zijn. Daarin dient het NAI keuzen te maken. Niet alleen het NAI, maar de hele erfgoedsector kampt de laatste jaren met grote vragen over de nieuwe acquisities en wat

al eerder is verzameld. Wat wel genoemd wordt 'traditioneel verzamelen', een gehele collectie aannemen die wordt aangeboden, is niet meer mogelijk. Niet het hele archief hoeft voor de Collectie Nederland relevant te zijn. Wellicht zijn onderdelen ervan, zoals bepaalde gebouwen of ontwerpgegevens, in een archief relatief belangrijker voor een ontwikkeling.

In het verzamelplan staan niet alleen 'grote namen' centraal, maar ook ontwikkelingen en opgaven. Belangrijke ontwerpers zullen tot de kern van de collectie blijven behoren en 'toetreden'. Maar zij zijn ook uitdrukking van een maatschappelijke en culturele opvatting. Ook de gebouwen hebben betekenis als uitdrukking van een ontwikkeling of een belangrijke omstandigheid in de maatschappij. De archieven leggen daarvan tot in detail getuigenis af. Veel meer dan voorheen worden verzamelingen in de context van het ontstaan van Nederland beschouwd. Niet de genieën staan centraal, maar de ruimtelijke orde van Nederland zelf. Vanuit een gedifferentieerde geschiedenisopvatting verbreedt het NAI de aandacht van uitsluitend personen naar thema's. In die ontwikkeling zijn vier hoofdthema's te noemen die tot uiting komen in meer dan twintig thema's die volgens het NAI van evident belang zijn, en een dekking geven van de periode. Die hoofdthema's zijn weer uitgewerkt in meer dan twintig onderdelen.

ACTIEF VERZAMELEN

In aansluiting op nieuwe opvattingen over acquisitiebeleid zal het NAI de uitingen en exemplarische voorbeelden van ontwikkelingen minder passief verwerven en meer actief. Dat betekent dat de conservatoren van het NAI actieve acquisitieprogramma's opstellen en zullen uitvoeren. Als eerste zullen zij zich richten op de hoofdthema's en subthema's, en daaraan invulling geven. Die thema's zijn voor de periode 1965-2010 in dit verzamelplan benoemd. Ook zijn actoren vastgesteld die van belang zijn geweest en evidente gebouwen en ontwerpers

die typerend zijn voor een ontwikkeling of een opgave. Beheerders van collecties en archieven die relevant zijn voor die ontwikkelingen zullen actief worden benaderd. Dat houdt overigens niet in dat die archieven alle actief worden verworven. Het kan zijn dat eigenaren bewust worden gemaakt van het culturele belang en advies krijgen over archiefbeheer. Daarnaast zal worden overwogen of archieven gefaseerd worden overgedragen.

VAN KLUIS NAAR PORTAAL

Het NAI wil aanbieders van archieven en eigenaren van collecties actiever behulpzaam zijn bij de omgang met het materiaal. Wij bouwen onze contacten met andere archiefinstellingen verder uit en leggen contacten tussen eigenaren, aanbieders en archiefvormers. Als materiaal vooral van regionale importantie blijkt te zijn, dan ligt contact leggen met regionale archiefvormers voor de hand. Doorverwijzing is een van de portaalfuncties. Tegelijk adviseren we bureaus hoe ze kunnen omgaan met hun archief en kunnen nadenken over gefaseerde overdracht. Ze kunnen in hun bedrijfsvoering anticiperen op een overdracht. Het Premesela Instituut werkte al via deze methode, en het NAI deed er in de afgelopen jaren goede ervaring mee op. Het NAI breidt deze taak in de toekomst verder uit.

KENNISINSTITUUT

Dit nieuwe verzamelplan is ook een middel om de positie van de nieuwe instelling als kennisinstituut uit te dragen. Architectenbureaus en particulieren kunnen bij het NAI terecht voor advies over hun archief. Wij geven richtlijnen voor beheer van het materiaal. Tevens kunnen andere archiefvormers ons consulteren over specifieke vragen ten aanzien van architectuurarchieven. En we monitoren werkwijzen. Een actueel aandachtspunt is de toename van digitaal materiaal. Traditioneel materiaal als A0-ontwerptekeningen op papier en geschreven stukken blijft belangrijk, naast maquettes en

foto's. De laatste jaren blijkt digitaal materiaal een groeiend onderdeel van archieven. Die ontwikkeling wordt door ons op de voet gevolgd. Wij hebben inmiddels een digitaal depot, een e-depot. In dat e-depot wordt het zogeheten 'born-digital' materiaal bewaard, geschikt gemaakt voor behoud, en het is toegankelijk voor onderzoek. Wat dat betreft is het NAI een 'centre of excellence' en adviseren wij graag instellingen die met digitale architectuurtekeningen en informatiedragers te maken krijgen.

Het NAI zal zich meer ontwikkelen tot een netwerkinstelling. In navolging van verwante instellingen als bijvoorbeeld de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), het vroegere Instituut Collectie Nederland (ICN) en de Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie (RKD), wordt de adviesfunctie versterkt. De afdeling Collectie van het NAI beantwoordt vragen over archieven van professionals. Tegelijk zal worden onderzocht waar mogelijkheden zijn voor nauwere samenwerking met onderzoeksinstellingen op het gebied van universitair en projectgebonden onderzoek naar de collectie. De kennis kan door middel van tentoonstellingen, debat en publicaties voor een breed publiek worden gepresenteerd. Ook internationale kennisuitwisseling en deelname aan debat bij internationale instituten staan hoog in het vaandel.

KEU ZES MA KEN TOE LICH TING OP

WERK WIJZE VAN VER ZAME LEN

Met dit plan zet het NAI het verzamelbeleid uiteen voor de periode 1965-2010. Uitgangspunt is de gedachte dat selectieve keuzen nodig zijn om een nieuwe invulling aan het collectief geheugen van Nederland mogelijk te maken. Transparantie is het trefwoord. Daarbij legt het NAI de focus niet langer op namenlijsten van ontwerpers en bureaus, maar op de belangrijke opgaven uit deze periode. Het is het antwoord op de vraag wat het NAI belangrijk vindt om te bewaren, en waarom. Het NAI heeft immers naast zijn taak om te verwerven en te behouden vooral ook een rol om zich te positioneren en hoofd- en bijzaken van elkaar te onderscheiden.

In samenwerking met externe architectuurhistorici hebben we de opgaven uit deze periode verkend en daarbinnen de accenten en prioriteiten bepaald. Het resultaat van deze verkenning is ten eerste een Atlas van 22 thematische kaarten. Deze kaarten bevatten een ontleding van de Nederlandse architectuur en stedenbouw in een aantal thema's en typologieën en vormen de onderlegger van de verzamelkeuzen van het NAI. De kaarten brengen per thema de maatschappelijke context en de belangrijkste ruimtelijke opgaven en ontwikkelingen in beeld. De laag 'daaronder' benoemt de belangrijkste actoren, dat wil zeggen projecten en personen die bij de thema's en subthema's horen. De geschreven toelichting bij de kaart legt de zwaartepunten en ontwikkelingen nader uit. Elke kaart is een interpretatie van de auteurs. In de praktijk kan niet elk subthema, gebouw of ontwerper die van belang is geweest op de kaarten staan. Het gaat er nadrukkelijk om dat enkele in het oog springende voorbeelden worden genoemd, die in ieder geval van evident belang zijn. Het gaat eerder om een 'pars pro toto' dan om het 'gouden ei'. Bovendien meent het NAI niet dat deze kaarten statisch zullen zijn. De methode zelf is dynamisch in gebruik.

Enkele thema's kunnen aan belang winnen in de loop der tijd, andere nemen juist in belang af. De maatschappij verandert immers voortdurend, en het NAI verandert mee.

In de periode 1965-2010 lopen de ontwikkelingen binnen de Nederlandse architectuur en stedenbouw parallel aan de opkomst, de bloei en vervolgens de afbraak (of volgens sommige 'het einde') van de Nederlandse welvaartsstaat. Deze ontwikkelingen gaan gepaard met belangrijke verschuivingen in de verhouding tussen overheid, middenveld en markt als opdrachtgever en gebruiker van de gebouwde omgeving. De combinatie van bevolkingsgroei en welvaartsgroei heeft voor de naoorlogse periode aanleiding gegeven voor een omvangrijk programma van publieke architectuur en stedenbouw en landschap. Specifiek voor de Nederlandse situatie is dat de opdrachtgeversrol van een verzuild middenveld aanzienlijk bleef. Tegelijk zien we de opkomst van een commerciële, professionele opdrachtgeverscultuur waarin de opdrachtgever niet langer de afnemer of gebruiker is. De rol van het private initiatief wordt groter, met de opkomst van projectontwikkelaars, de verzelfstandiging van de woningcorporaties, en de gegroeide betekenis van allerlei vormen van publiek-private samenwerking, waar rijk en gemeente samenwerken met marktpartijen. Deze verschuiving is niet eenduidig en rechtlijnig verlopen, maar is wel terug te vinden als een lange lijn in deze periode en belangrijk als algemeen kader.

Op grond van de verzameling van kaarten en binnen dit algemene kader zijn er vier grote verzamelonderwerpen die prioriteit krijgen in het NAI verzamelbeleid.

22 THE MA'S EN TOE LICH TIN GEN

korte inleiding? Dunt lum venit, consed essit alisim vel in vel dolore dio odiam inci te commy nulputet, veros am do conullam, si. Essequisit pratuer suscili- sim del el ent inis numsan ut dolorem iriure modulutpatum init alismolore vulla aci bla feum irit ad doloreet augiamet utat.

Ro con utat inibh er ing euguerc ipsuscidui tem ing eugue dionsed dolor illam, venit adio dio odorper iriusci te er in velis ad- ipit lum quisi bla consequis augue facil erit doloreetuer illaore tio con et wisim dolobor sum zzrit nim irilla feup eniam, quatumsan verci blan hendre dolore te et alisi tionulla consed dolorem in euisi tem ilisi.

Ros dolutpatie modolore magna feu feum ip- susci ex eugait vero od eros dolobor adigna faccum dolor ing esequis cilit, quis augue dolor adigna ad min ullum veliquatue do et am, vel dolobore dolorper secte magna feummy num at. Agnit, se feu feuis eugait lutpat inci etuero odiam nonnulla adiam, susciliquat accummy nullandrem zzrit luptat lobortie tatis alissisi blam velit lam velit iriure ea adiatet prat.

Ullaore commod dunt amcommy non velit dolesse dunt dolortisim digna feugue do- lore magnim quip el iustie delisi tis nulput- pat. Facidunt dolestrud dolum alis nit, quis autpat, si et, sectem ver iure facillaoreet adip exeraes equisiscinit nonsequi ea feu- giamet, commodit vel ipit accum adip estie do esequismod ming ea feum duipit voloreet alis dui blam quatem elit nullaoreet atie vel dunt ip ex eriuscil dolor iniatinis dolore ming et do odit accum zzrit la feum zzrilit ad enisit velit lobortinis eu feugiat do duis ametummy num et, quam ipis adiamet augiam aut dit wiscipis alisi.

THEMA

Een van de opgaven die tot de kern van het ruimtelijk ontwerp van Nederland hoort, is de transformatie van de bestaande stad en land. Die opgave speelt door alle schaalniveaus: zowel architectonisch, stedenbouwkundig als landschappelijk. Bovendien kan de aard van de ingreep verschillend zijn. Bij architectuur bijvoorbeeld valt onder transformatie te verstaan nieuwbouw in context, evengoed als herbestemming en herontwikkeling van erfgoed. Ten aanzien van stedenbouwkundige ingrepen gaat het om vernieuwing en herstel en om ontwikkeling. En op de schaal van het landschap of van de hele stad zijn herinrichting of herontwerp van de openbare ruimte ruimtelijke opgaven. Dat betekent dat bij deze opgave niet alleen architecten betrokken zijn, maar ook stedenbouwkundige en landschapsarchitecten.

14

ZWAARTEPUNTEN

Omdat de transformatieopgave zowel door de verschillende schaalniveaus heen speelt en de aard van de opgave verschillend is, zijn zwaartepunten bij dit thema talrijk. Bovendien speelt hier meer dan bij andere thema's de lange termijn een rol. Ingrepen in een binnenstad of transformatie van industriegebieden kunnen langdurige processen blijken. Natuurlijk zijn evidente thema's bij het ontwerpen aan monumenten, ingrepen in kenmerkende landschappen en de interventies in de bestaande stad aan te wijzen. Opgaven voor architecten en stedenbouwkundigen op stedelijke schaal zijn: herontwikkeling van verouderde stadsdelen, interventies in binnensteden, verkeersingrepen, cityvorming (verdichting, ontmenging), monumentenzorg en stedelijk herstel. Bij stedelijk herstel zijn cruciale thema's: openbare ruimte, functiemenging en culturele programma's. Op het schaalniveau van het gebouw gaat het om restauratie, herbestemming, herontwikkeling van monumenten, gebouwen en ensembles. Kort samengevat ontwikkelde de transformatieopgave van de bestaande stad en monumenten zich van wederopbouw (jaren vijftig), stadssanering (jaren zestig), stadsherstel (jaren zeventig), stadsvernieuwing (jaren tachtig), stedelijke vernieuwing (jaren negentig) naar herbestemming (jaren nul).

ONTWIKKELING

Ontwerpers hebben vanaf de negentiende eeuw belangrijk bijgedragen aan de discussie over de omgang met het bestaande. Hoe kunnen bestaande stedelijke gebieden het beste worden aangepast aan nieuwe gebruikseisen en aan een nieuwe realiteit? Hoezeer de architectonische opgave en de aandacht van architecten zich halverwege de twintigste eeuw ook van het bestaande leken af te keren (stadsuitbreiding, antihistorische houding) – in de maatschappelijke werkelijkheid bleef het ontwerp voor de bestaande stad immer actueel. Vanuit de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en haar voorgangers beschouwd, zien we dat eerst veel aandacht uitging naar negentiende-eeuwse gebieden, daarna naar de periode 1850-1940, en vervolgens kreeg de wederopbouwperiode prioriteit. De laatste jaren zien we dat ook de zogeheten bloemkoolwijken uit de jaren zeventig tot de transformatieopgave worden gerekend.

Overheden, onderwijsinstellingen, ontwerpers en tal van particuliere organisaties manifesteren zich in het complexe veld van de transformatie van stad en land. Gedurende de eerste naoorlogse jaren richtte de aandacht zich op de wederopbouw van dorpskernen en stadscentra (1945-1965). Herstel van monumenten kwam iets later op gang vanwege prioritering in de bouw. Toen de wederopbouwmachinerie goed op gang was en de welvaart zich weer hersteld had en zelfs toenam, richtten gemeenten zich ook op saneringsplannen. Vooral de (auto-)mobiliteit diende ruimte krijgen. Dit leidde tot al dan niet uitgevoerde verkeersdoorbraken, verdere dempingen en nieuwe centrumvorming. Vanaf de jaren zeventig traden de sociale structuren en het stadsbeeld meer naar voren. In de jaren zeventig wordt de burger mondiger, de vanzelfsprekende regiefunctie van de overheid wordt ter discussie gesteld, niet in de laatste plaats als reactie op de grootschalige saneringsplannen. Dit is de tijd van de sociale stadsvernieuwing, kleinschalige woningbouw, en het behoud van de bestaande sociale samenstelling van wijken (1970-1990). Bij de esthetische stadsvernieuwing gaat het om stadsherstel en grote aantallen monumentenrestauraties (1975-2000).

VERBANDEN

Duurzaamheid, Openbaarheid, Stedenbouw

17

01
BESTAANDE
STAD EN
ERFGOED

1960

1970

1980

1990

2000

2010

CONTEXT

MONUMENTEN
RESTAURATIES

WEDEROPBOUW
DORPSCENTRA
EN STADSCENTRA

STADSVERNIEUWING

Saneringsplannen
verkeersdoorbraken

Woningbouw en behoud sociale
samenstelling wijken

STEDELYKE VERNIEUWING

Reconversie

Stationsgebieden

Revitalisering
naoorlogse wijken

HERBESTEMMING

Besluit op de
Wederopbouw
1940-1945

The image
of the city
K. Lynch
1960

Monumentenwet
1961

Venice Charter

World Heritage
Convention

Burra Charter
Icomos
1979

NARA document

Wet op de
Stads en
dorpsvernieuwing
1984

Nationaal
restauratiefonds
NRF

Nederland
ratificeert
de World Heritage
Convention
(Unesco, 1972)
1992

Wet stedelijke
vernieuwing
2000

56-wijkenbeleid
2003

Rijksadviseur
Cultureel
Erfgoed
2005

40-wijkenaanpak
2007

Townscape
Gordon Cullen
1961

L'Architettura
della Citta
Aldo Rossi
1966

Charter van
Amsterdam
1975

Europees
Monumentenjaar

Genius Loci
Cristian
Norberg-Schulz
1981

Monumenten
Inventarisatie
Project jongere
bouwkunst
1850-1940
1986

Herziening
Monumentenwet
Decentralisatie
1988

Docomomo
1988

Belvedere
behoud
door
ontwikkeling
1999

Heusden

Bourtange

C.L.
Temminck Groll

Paleis Het Loo
Apeldoorn

Van Hoogevest

Stadhuis
Hilversum

Burgerweeshuis
Amsterdam
A. van Eyck

Paleis op de Dam
Amsterdam

Fons
Asselbergs

W. de Jonge

Rijksmuseum
Amsterdam

W. Eggenkamp

Walcheren

IJmond

Den Helder

Den Haag

B. van Kasteel

Rotterdam
Oude Westen

Den Haag
Schilderswijk

Vaillantlaan
Den Haag

Beurs van Berlage
Amsterdam

Gemeente-
museum
Den Haag

Docomomo
1988

Huis ten Bosch
Nagasaki

Zonnestraal
Hilversum

Stationsgebied
Amsterdam

Van Nelle fabriek
Rotterdam

Stationsgebied
Rotterdam

Arnhem

Nijmegen

Den Haag

H.M. Goudappel

Rotterdam
Nieuwmarktbuurt
Amsterdam

Den Haag
Schiedamschen
Wijk

Beurs van Berlage
Amsterdam

Maarten Fritz

Stellingen van
Amsterdam

Huis ten Bosch
Nagasaki

Historische
Binnenstad
Paramaribo
Suriname

Huis ten Bosch
Nagasaki

Stationsgebied
Amsterdam

Stationsgebied
Rotterdam

Stationsgebied
Arnhem

Stationsgebied
Rotterdam

Rotterdam

Den Haag

Den Haag

Stokstraat
Maastricht

Bickerseiland
Amsterdam
P. de Ley

Haarlemmer
Houttuinen
Amsterdam

Maarten Fritz

Historische
Binnenstad
Paramaribo
Suriname

Huis ten Bosch
Nagasaki

Historische
Binnenstad
Paramaribo
Suriname

Huis ten Bosch
Nagasaki

Stationsgebied
Amsterdam

Stationsgebied
Rotterdam

Stationsgebied
Arnhem

Stationsgebied
Rotterdam

Stationsgebied
Rotterdam

Rotterdam

Den Haag

Den Haag

Stokstraat
Maastricht

Bickerseiland
Amsterdam
P. de Ley

Haarlemmer
Houttuinen
Amsterdam

Maarten Fritz

Historische
Binnenstad
Paramaribo
Suriname

Huis ten Bosch
Nagasaki

Historische
Binnenstad
Paramaribo
Suriname

Huis ten Bosch
Nagasaki

Stationsgebied
Amsterdam

Stationsgebied
Rotterdam

Stationsgebied
Arnhem

Stationsgebied
Rotterdam

Stationsgebied
Rotterdam

Rotterdam

Den Haag

Den Haag

Stokstraat
Maastricht

Bickerseiland
Amsterdam
P. de Ley

Haarlemmer
Houttuinen
Amsterdam

Maarten Fritz

Historische
Binnenstad
Paramaribo
Suriname

Huis ten Bosch
Nagasaki

Historische
Binnenstad
Paramaribo
Suriname

Huis ten Bosch
Nagasaki

Stationsgebied
Amsterdam

Stationsgebied
Rotterdam

Stationsgebied
Arnhem

Stationsgebied
Rotterdam

Stationsgebied
Rotterdam

Rotterdam

Den Haag

Den Haag

Stokstraat
Maastricht

Bickerseiland
Amsterdam
P. de Ley

Haarlemmer
Houttuinen
Amsterdam

Maarten Fritz

Historische
Binnenstad
Paramaribo
Suriname

Huis ten Bosch
Nagasaki

Historische
Binnenstad
Paramaribo
Suriname

Huis ten Bosch
Nagasaki

Stationsgebied
Amsterdam

Stationsgebied
Rotterdam

Stationsgebied
Arnhem

Stationsgebied
Rotterdam

Stationsgebied
Rotterdam

Rotterdam

Den Haag

Den Haag

Stokstraat
Maastricht

Bickerseiland
Amsterdam
P. de Ley

Haarlemmer
Houttuinen
Amsterdam

Maarten Fritz

Historische
Binnenstad
Paramaribo
Suriname

Huis ten Bosch
Nagasaki

Historische
Binnenstad
Paramaribo
Suriname

Huis ten Bosch
Nagasaki

Stationsgebied
Amsterdam

Stationsgebied
Rotterdam

Stationsgebied
Arnhem

Stationsgebied
Rotterdam

Stationsgebied
Rotterdam

Rotterdam

Den Haag

Den Haag

Stokstraat
Maastricht

Bickerseiland
Amsterdam
P. de Ley

Haarlemmer
Houttuinen
Amsterdam

Maarten Fritz

Historische
Binnenstad
Paramaribo
Suriname

Huis ten Bosch
Nagasaki

Historische
Binnenstad
Paramaribo
Suriname

Huis ten Bosch
Nagasaki

Stationsgebied
Amsterdam

Stationsgebied
Rotterdam

Stationsgebied
Arnhem

Stationsgebied
Rotterdam

Stationsgebied
Rotterdam

THEMA

Naast culturele, creatieve architectuur bestaat ook commerciële architectuur. Deze commerciële architectuur beslaat een groot deel van de Nederlandse gebouwvoorraad. Tussen de twee is geen totale tegenstelling, want commerciële motieven spelen bijna altijd een rol. Er is wel een verglijdende schaal waarbij een architect of opdrachtgever een zwaar accent legt op de culturele dimensie van de architectuur naar meer accent op de commerciële kant van het bouwen. Soms gaan beide werelden samen, maar in veel gevallen slaat de balans door naar één van beide kanten. De commerciële architectuur omvat in ieder geval projecten voor commerciële programma's zoals winkelcentra. Ze omvat ook het brede terrein van architectuur die door commerciële partijen tot stand komt, zoals projectontwikkelaars die woongebieden realiseren. In contrast daarmee opereren publieke en semipublieke opdrachtgevers zoals woningcorporaties, die een evidente maatschappelijke opdracht hebben.

ZWAARTEPUNTEN

De projectontwikkeling in Nederland kreeg een stevige impuls met firma's als Bredero, Era Bouw en Empeo. Ze zijn veelal ontstaan uit kleinere aannemers en bouwbedrijven die bouwden uit commerciële motieven. Daarnaast zijn er architecten die ontwerpwerk en relatief kleinschalige projectontwikkeling combineerden, zoals F.A. Warners. Architecten als Van Tijen en Groosman richtten zich op de samenwerking met industriële productiebedrijven. De scheiding tussen publieke opdracht en commercie is in de loop der tijd veranderd, onder meer door andere contract- en aanbestedingsvormen zoals de PPS-constructies (Publiek-Private Samenwerking) en DBFMO-contracten (Design, Built, Finance, Maintain, Operate). De verzelfstandiging van woningcorporaties heeft ook daar een commerciële dimensie gebracht, net als de verzelfstandiging van het Bouwfonds. De economische crisis rond 2010 heeft het veld van projectontwikkelaars, dat in de jaren negentig van de twintigste eeuw enorm groot werd, sterk uitgedund.

ONTWIKKELING

Er is sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog een aanzienlijke groep architecten werkzaam in de commerciële sector. Aanvankelijk was dat in sterke mate gerelateerd aan grootschalige, seriematige woningbouw – zoals in het geval van Groosman, Zanstra, Maaskant, Inbo. Daarnaast (en daarna) kwamen grote winkelcentra, hotels, en vooral kantoorprojecten (Abe Bonnema) als opgave erbij. Er was een relatief kleine groep van grote projectontwikkelaars, waaronder Bredero/Empeo (Hoog Catharijne) en Zwolsman. Op bescheidener schaal opereerden in Amsterdam bijvoorbeeld Maup Caransa en Gerard W. Bakker. Binnen de projectontwikkeling is een onderscheid te maken tussen ondernemingen met een visie op architectuur en stad (Bouwfonds, grote corporaties, MAB, TNT, Proper Stok) en ondernemingen waar dat weinig of niet ontwikkeld is. Vanaf de jaren tachtig nam het belang toe van institutionele beleggers met hun ontwikkelpoten en -dochters, de bruteringsoperatie in de woningbouw en de opkomst van de PPS. De privatisering van de NS heeft eveneens voor een sterke commercialisering gezorgd, onder andere rond stationsgebieden. Complicatie bij het traceren van de rol van projectontwikkelaars is de veranderlijkheid van organisatie en eigendomsstructuur, met fusies, overnamen en ontvlechtingen. De revitalisering en herontwikkeling van stadscentra, waar onder meer Sjoerd Soeters (Nijmegen, Zaanstad) veelvuldig bij betrokken is, is een van de meest recente voorbeelden van complexe vormen van samenwerking tussen overheid en marktpartijen.

VERBANDEN

Infrastructuur en mobiliteit: Spoor, Nieuwe sleutelprojecten
Woningbouw: Vinex.

02
COMMERCIE

1960

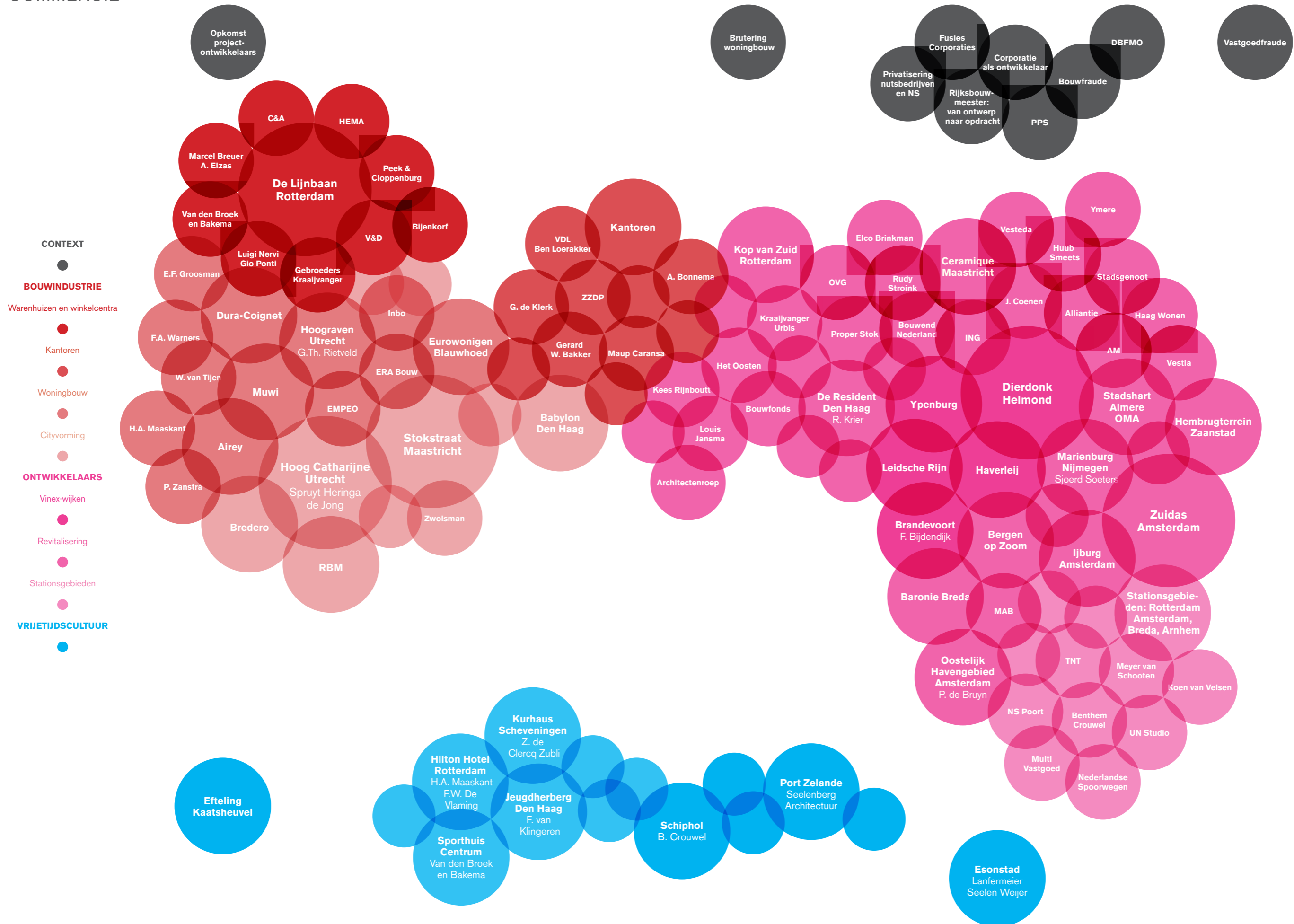
1970

1980

1990

2000

2010

THEMA

Hoewel de Nederlandse overheid tijdens de naoorlogse jaren tot een sober bestedingspatroon was gedwongen, won de opvatting veld dat zij verantwoordelijkheid moest dragen voor de cultuur in haar verschillende facetten. Naast onderwijsvoorzieningen, bibliotheken en musea ging de overheid zich intensiever begeven op andere terreinen van het maatschappelijke en culturele leven, zoals literatuur en film. Vanaf de jaren zestig neemt het aantal gesubsidieerde instellingen en het niveau van de publieke bekostiging substantieel toe, niet alleen op het terrein van de kunsten maar ook op dat van het cultureel erfgoed. Impliciet worden culturele activiteiten en instellingen beschouwd als voorzieningen van algemeen belang die door de gemeenschap moeten worden bekostigd. In 1965 ontstaat een nieuw ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk (CRM) met als een van de eerste ministers dr. Marga Klompé.

22

ZWAARTEPUNTEN

Gedurende de jaren zeventig wordt kunst steeds meer verbonden met grotere delen van de maatschappij. De verschuivingen van een cultuurbeleid dat vernieuwend en experimenteel is naar een inzet op maatschappelijke relevantie is ook in de bouwopgave van culturele programma's merkbaar. In de jaren zeventig worden laagdrempelige cultuurcentra en alledaagse cultuur belangrijke aandachtspunten in cultuurgebouwen. Met de decentralisatie van de jaren tachtig verschuift dat accent. Cultuurgebouwen worden nu iconen die lokale overheden of sectoren vertegenwoordigen en tegelijkertijd een belangrijke rol spelen in citybranding. Voor menig cultuurgebouw wordt een prijsvraag opgezet en worden internationale architecten uitgenodigd om signatuurprojecten of zogeheten iconen voor te stellen. Steden zetten zich hiermee op de kaart, zoals blijkt uit de nieuwe gebouwen voor het Groninger Museum en het Bonnefantenmuseum in Maastricht. Een uitgesproken voorbeeld voor veel Nederlandse steden is de vestiging van het Guggenheim Museum Bilbao (Frank Gehry), dat als cultuurtempel de oude industriestad in Spanje nieuw leven inblies.

ONTWIKKELING

In de beginjaren van het ministerie van CRM wordt cultuurbeleid vooral gezien als instrument voor maatschappijhervorming. Die kwaliteit wordt in veel gevallen vereenzelvigd met alles wat vernieuwend en experimenteel heet. Kwaliteit als tegenpool van wat goed in de markt ligt. In de jaren zeventig wordt het accent verlegd. Vooral die activiteiten en werkvormen oogsten bijval waarvan men een bijdrage verwacht aan het wegwerken van achterstanden van bepaalde maatschappelijke groeperingen. Maatschappelijke relevantie wordt zoals gezegd het credo van het cultuurbeleid. De economische stagnatie aan het begin van de jaren tachtig dwingt tot een heroriëntatie op de rol van de overheid, ook op het terrein van de cultuur. Op tal van terreinen waar de cultuurmaatregelen werkzaam waren komt een decentralisatiebeweging op gang. De overdracht aan lagere overheden van geldmiddelen bestemd voor bibliotheekwerk, beeldende kunsten en monumentenzorg, de verzelfstandiging van de rijksmusea en de opzet van een reeks cultuurfondsen beogen snellere en meer flexibele beslissingen te vergemakkelijken. De overheid wordt zich bewust van haar opdracht om ervoor te zorgen dat een artistiek hoogwaardig culturaanbod voldoende kansen krijgt, ook wanneer daar in bepaalde gevallen geen grote publieke belangstelling tegenover staat.

25

In deze periode vindt ook een andere ontwikkeling plaats. De populaire cultuur, zoals film en televisie, wint aan belang. De cultuursector zoekt naar een kunst- en cultuurbeleid voor iedereen. De laatste twee decennia lijkt de trend tot democratisering van de kunst verder om zich heen te grijpen. Voorbeelden zijn musea waarin de beleving voorop komt te staan en waarbij de museale architectuur bijdraagt aan de beleving. Vermaak gaat een steeds belangrijkere rol spelen in de beeldvorming rond de stad. De stad lijkt in de eerste plaats een centrum van vertier en vrije tijd, van 'events' en ervaringen. De architectuur gaat hieraan een belangrijke bijdrage leveren. Steden proberen elkaar te overtroeven in de planning van pretentieuze cultuurprojecten zoals muziek- en danstheaters, poppodia en manifestaties, die het vermaak in de stad moeten aanzwengelen.

VERBANDEN

Internationaal, Openbaarheid, Stedenbouw

- CONTEXT**
-
- MULTIFUNCTIONELE CENTRA**
-
- EVENT EN ERVARING**
-
- CULTUUR EN HET ALLEDAAGSE**
- - Schouwburgen en theaters
 -
 - Citybranding en iconen
 -
 - Cultuurinstituut als icoon
 -
- TENTOONSTELLING-SPAVILJOEN ALS PROEFTUIN**
-

THEMA

De Nederlandse architectuur kenmerkt zich in de tweede helft van de twintigste eeuw niet enkel door heterogene interne debatten, maar vertegenwoordigt ook een belangrijke stem binnen de internationale architectuurcultuur.

Het architectuurdiscours is bij vlagen intens en wordt aangejaagd door discussies binnen het vakgebied van de architectuur – bijvoorbeeld over de autonomie van de architectuur – maar ook door bredere maatschappelijke thema's zoals de stadsvernieuwing. Het discours is een wisselwerking tussen onderwijs, media, theorie en debat, praktijk en visievorming.

26

ZWAARTEPUNTEN

Hoewel het architectuurdiscours vorm krijgt als een complex netwerk van collectieve en individuele, publieke en private actoren, kent het toch verdichtingen en discussies die we kunnen omschrijven als momenten van densiteit. Publicaties in tijdschriften en boeken, onderwijsinstellingen, evenementen (congressen, debatten, tentoonstellingen) en prijsvragen zijn voorbeelden van plaatsen waar het architectuurdiscours zich concentreert en waar verschillende posities of stellingen met elkaar in aanraking komen. Nederland kent in de tweede helft van de twintigste eeuw belangrijke internationale vakinhoudelijke platformen in de vorm van tijdschriften zoals Forum, Plan, en de Architect. Wonen TA/BK ontwikkelt zich tot Archis en in 1995 tot Volume dat onder meer samenwerkt met AMO, de onderzoekstak van architectenbureau OMA. Vanaf de jaren negentig ontstaan ook elektronische publicaties zoals Archined. Een rijk uitgeverlandschap zorgt ervoor dat de Nederlandse debatten internationaal doorklinken. Uitgevers als Architectura & Natura, NAI Uitgevers, 010 en SUN specialiseren zich in architectuurpublicaties en zijn essentiële actoren in het internationaal verspreiden van de Nederlandse architectuur. Deze publicatiecultuur wordt van overheidswege ondersteund door subsidieregelingen, alsook door het Stimuleringsfonds voor Architectuur. Naast het nieuwe Nederlands Architectuurinstituut in Rotterdam ontwikkelden zich ruim dertig lokale architectuurcentra. Niet op de laatste plaats spelen de onderwijsinstellingen een belangrijke rol in het architectuurdiscours. Nederland kent in de tweede helft van de twintigste eeuw een rijk landschap van academies van bouwkunst, faculteiten bouwkunde en – vanaf midden de jaren tachtig – het Berlage Instituut als internationaal gerenommeerd postgraduaat laboratorium. Binnen de onderwijsinstellingen zijn er markante figuren die bijdragen aan het debat en het perspectief van generaties architecten vormen: van Aldo van Eyck en Bakema tot Habraken, Hertzberger, Risselada, Bekaert, Tupker en Weeber.

ONTWIKKELING

Gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw komt een veelheid van debatten aan bod. In de jaren zestig vormen de rationaliserende tendensen van het modernisme de achtergrond voor vele discussies. Een groep architecten rond Forum focust zich op een 'revisie van het modernisme', terwijl de opvattingen van Habraken en Tzonis zich richten op de 'positie en rol van de architect' vis-a-vis de gebruikers of bewoners. Het postmodernisme heeft in de jaren zeventig maar weinig impact op het Nederlandse discours. Wel ontstaat op basis van het neorationalistische denken dat in Italië werd ontwikkeld door onder meer Rossi, Grassi en Monestiroli interesse voor wat genoemd wordt de 'autonomie van de architectuur'. Daarnaast is er hernieuwde aandacht voor het modernisme uit het interbellum en de naoorlogse jaren. Dit krijgt onder meer vorm in het vroege werk van OMA, waarin het modernisme op een niet-dogmatische wijze wordt toegeëigend. Belangrijk is ook de neomarxistische architectuurkritiek die wordt geschoord op een herlezing van Tafuri en die tot uiting komt in het werk van Engel, Barbieri en Boekraad, uitgegeven door SUN. Aan het einde van de twintigste eeuw zijn Nederlandse architecten en critici mede toonaangevend in het internationale architectuurdiscours. Rem Koolhaas bekleedt hierin een uitzonderlijke positie. Architectuurcriticus Bart Lootsma beschrijft in zijn boek Superdutch (2000) hoe een nieuwe garde opkwam, bestaande uit een groep radicale architecten. Die groep trekt internationaal de aandacht door een typisch Nederlands realisme en pragmatisme te combineren met een internationale oriëntatie. Ze produceerden een vernieuwende vormtaal, gebaseerd op conceptueel denken. Aan het begin van de eenentwintigste eeuw ontstaat in de architectuur en stedenbouw, maar ook in de beeldende kunst, de fotografie en de vormgeving in toenemende mate discussie over maatschappelijke onderwerpen. Architecten, kunstenaars en ontwerpers zijn op zoek naar legitimatie voor hun werk en naar voor de samenleving relevante activiteiten. Vakbladen roepen op tot reflectie en bezinning op de eigen beroepspraktijk. Er is met andere woorden duidelijk een herbezinning en een debat over een nieuwe vorm van engagement van de ontwerpende en beeldende disciplines met de actuele problemen in de samenleving.

VERBANDEN

Internationaal, Openbaarheid, Stedenbouw

29

- CONTEXT
- THEORIE EN DEBAT
- ONDERWIJS EN POSITIES
- MEDIA

THEMA

Duurzaamheid is dagelijks nieuws, ook in de architectuur. Dat is het echter nog maar vrij kort. De laatste tien jaar is het als onderwerp mainstream geworden, daarvoor was het iets voor een kleine groep met meer passie voor natuur en milieu dan voor architectuur. Vóór 1970 was het nauwelijks een thema. Het omslagpunt ligt omstreeks de oliecrisis, die grote invloed heeft gehad op het bouwen. Door de crisis kwam er draagvlak voor energiezuinig bouwen. Nu zijn er gemeenten die wedijveren om de titel: de meest duurzame gemeente van Nederland.

ZWAARTEPUNTEN

Het zwaartepunt ligt in de laatste twee decennia, waarin niet alleen een veel ruimere aandacht is gekomen voor het thema, maar ook de resultaten in architectonisch opzicht rijker zijn. De schaalniveaus waarop duurzaam ontwerpen zich afspeelt zijn divers: van hergebruik van water in gebouwoptwerpen tot landschapontwerp. Nog steeds heeft het zowel een technisch zwaartepunt als een sterke maatschappelijke dimensie, met alle varianten en mengvormen daartussenin. Vanuit de industrie wordt technisch steeds meer mogelijk, zoals de isolatiewaarde van driedubbelglas of de toepassing van de 'onzichtbare' warmte-koudeopslag waarbij de techniek grotendeels onder de grond verborgen ligt. Anderzijds is er een breed maatschappelijk draagvlak voor een duurzame omgang met de aarde, dat zich bijvoorbeeld uit in groepen individuen en huishoudens die gezamenlijk hun woonbuurt proberen vorm te geven volgens ecologische concepten. In die gevallen is de duurzaamheid vaak pregnant visueel gemaakt. Maar ook natuurbeleving en een herwaardering voor ambacht en ambachtelijke materiaaltoepassing zijn aspecten van wat we in het dagelijkse taalgebruik kunnen scharen onder 'duurzaam bouwen'. De toepassing van 'traditionele' materialen als leem, stro en verbrand hout leeft op.

ONTWIKKELING

Voor 1970 was duurzaamheid als thema in de Nederlandse architectuur vrijwel non-existent. Tussen de jaren zeventig en de jaren negentig bleef het een relatief marginaal verschijnsel. In de media werd het geregeld afgeschilderd als een wereld voor alternatieve 'geitenwollensokkenfiguren' of voor technouten. Een cultureel-architectonisch aspect speelde nauwelijks een rol. Vanaf de jaren tachtig en negentig kwam hier langzaam verandering in, met ecodorpen en ecowijken en projecten als Ecolonia in Alphen aan den Rijn en Eva-Lanxmeer in Culemborg. Nu energieprijzen steeds verder stijgen, blijft duurzaamheid ook vanwege financiële en economische redenen interessant. Een toekomstbestendige omgang met de aarde, klimaatverandering en schaarste van grondstoffen vormen extra motieven voor serieuze vormen van duurzaamheid. Overigens lijkt de maatschappelijke opinie omstreeks 2010 geheel omgeslagen. De lacherige sfeer is soms doorgeslagen naar een dwepen met duurzaamheid. Bij veel ontwerpen vragen opdrachtgevers vaak als eerste: 'Hoe heeft u duurzaamheid in dit ontwerp verwerkt?' Want wie is er nu tegen een 'duurzame' samenleving?

VERBANDEN

Ruimtelijke planning, Landschap

Materiaal-schaarste

Club van Rome
Greenpeace 1971
Oliecrises
Milieubeweging

Grondopslag Bejum 1983

Ecologische Hoofdstructuur

Klimaatverandering

- CONTEXT**
-
- TECHNISCHE INNOVATIES**
-
- MILIEUBEWUST BOUWEN**
- Ecowijken en ecodorpen
 - Ecogebouwen
 - Ecologische landschapsarchitectuur

THEMA

Hybride gebouwen worden voor de leef- en werkomgeving steeds belangrijker. We zien ze steeds vaker verschijnen naast gebouwen die in een enkelvoudige typologie passen. Ook al herbergen ze een verscheidenheid aan programma's, gemengde gebouwen verdienen als categorie een eigen thema. Zeker de laatste tien jaar zijn veel complexen tot stand gekomen die met een stapeling van verschillende programma's als een hybride kunnen worden gezien. Dat is overigens een aanleiding om terug te kijken of en waar dergelijke typologieën in het verdere verleden zijn te vinden.

34

ZWAARTEPUNTEN

Hybride gebouwen zijn er altijd geweest, want zeker grote gebouwen zijn zelden volkomen monofunctioneel. Het is pas sinds kort dat het hybridische karakter nadrukkelijk wordt gethematiseerd, zoals in de Hybrids-serie van het Spaanse tijdschrift a+t: 'This is Hybrid'. Rem Koolhaas' 'Culture of Congestion' vormt hierin een belangrijk theoretisch kristallisatiepunt.

ONTWIKKELING

De evidente vorm van hybride architectuur in Nederland is te vinden in het type gebouwen dat vanaf het einde van de jaren zestig opkwam: multifunctionele centra, ook wel multifunctionele accommodaties genoemd. Daarvan zijn De Meerpaal en 't Karregat van Van Klengeren de voorbeelden bij uitstek. De megastructuren die in de jaren zestig en zeventig werden ontworpen door onder meer Van den Broek en Bakema en de Hartsuykers zijn eveneens tot de hybride architectuur te rekenen. Dit zijn meer dan gebouwen en betreffen ontwerpconcepten voor hele woon- en leefgebieden, inclusief infrastructuur. Die zijn echter zelden gebouwd, in elk geval niet in volle omvang. De vele, eveneens niet-gerealiseerde ontwerpen voor New Babylon, van beeldend kunstenaar Constant, zijn als evocatief project cruciaal als voorloper van de megastructuur. Hoog Catharijne speelt als compleet gerealiseerd voorbeeld een sleutelrol. De programmatische en logistieke complexiteit van het hele Utrechtse stationsgebied met menging van winkels, horeca, recreatie en kantoren aan het begin van de jaren tachtig kan worden gezien als een opmaat tot de nieuwe treinstationscomplexen (Rotterdam, Amsterdam, Den Haag Centraal Station, Arnhem, Breda) waarvan de ontwikkeling rond 2000 in gang is gezet. Voor dergelijke megastructuren is het wegvallen van het onderscheid tussen gebouw en stad kenmerkend. Het zijn tegelijk complexen en gebieden. In dat opzicht is het gedachtegoed van auteurs die betrokken waren bij het tijdschrift Forum (Huis als stad, stad als huis) relevant. Jaap Bakema, die zowel de kleinschalige aanpak van Forum steunde als grootschalige megastructuren ontwierp, heeft met zijn bureau Van den Broek en Bakema hierin een belangrijke positie. Met de door Koolhaas in Delirious New York geformuleerde cultuur van congestie is er een theoretische basis gekomen voor hybride gebouwen. Deze soms letterlijke stapeling van programma's heeft in het werk van OMA, MVRDV, Meyer en Van Schooten en Tangram gestalte gekregen. Wonen, werken, retail en openbare functies gaan samen en leveren een nieuwe vorm van openbaarheid op.

37

VERBANDEN

Commercie, Infrastructuur en mobiliteit:
stationsgebieden
Cultuur: multifunctionele centra
Openbaarheid

06
HYBRIDE
ARCHITECTUUR

1960

1970

1980

1990

2000

2010

The Death and
Life of Great
American Cities
J. Jacobs
1961

Delirious
New York
R. Koolhaas
1978

Stedenvlucht

Compacte stad

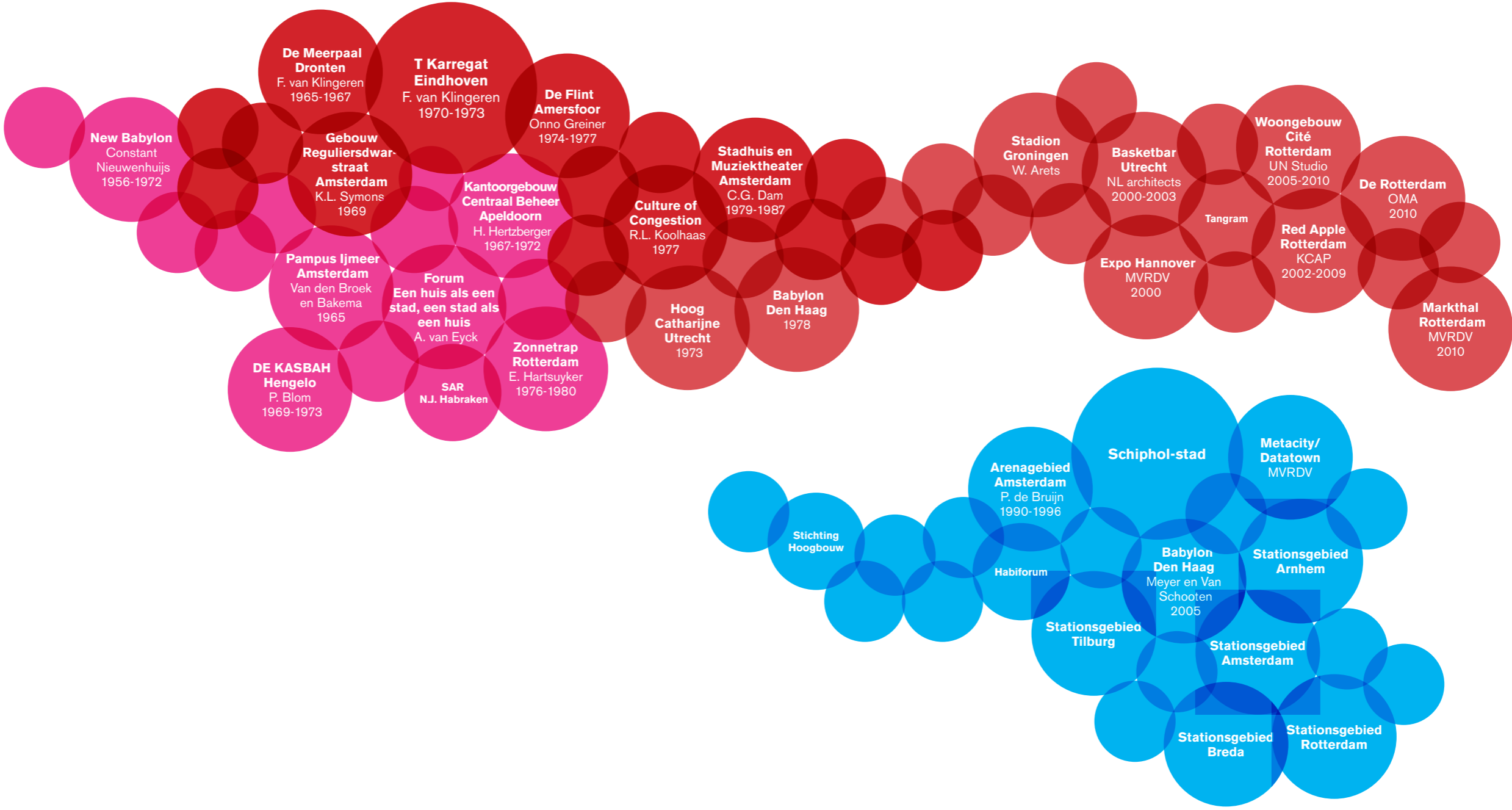
S,M,L,XL
R. Koolhaas
1995

FarmaX
Excursions on
Density
MVRDV
1998

Steden vol
Ruimte
R.H.M.
Uytenhaak
2009

This is Hybrid
S. Holl
2011

- CONTEXT**
-
- VERZAMELGEBOUWEN**
- Multifunctionele Centra
 - Hybride gebouwen
- MEGASTRUCTUREN**
-
- COMPACTE STAD**
-

THEMA

De architectonische vormgeving van zogeheten kunstwerken, van alle bouwwerken die met de infrastructuur van de mobiliteit te maken hebben, is in zoverre specifiek dat de architectuur daarbij niet altijd vooropstaat. Een groot deel van de gebouwde infrastructuur wordt gerealiseerd met andere motieven dan architectonische. Veiligheid en functionaliteit zijn vaak leidend bij ontwerpbeslissingen. Voor een deel ervan geldt dat de verschijningsvorm wel van betekenis is, hoewel architectonische overwegingen vaak ondergeschikt zijn aan civieltechnische en constructieve aspecten. Indien een bijzondere samenklank ontstaat, uit deze zich in de niet minder van belang zijnde ingenieursethiek, waarvan Nederland een befaamde geschiedenis heeft, ook in de tweede helft van de twintigste eeuw.

38

ZWAARTEPUNTEN

De zwaartepunten van de architectuur van de mobiliteitsinfrastructuur zijn te vinden bij spoorwegen, onder meer vanwege de pregnante aanwezigheid van treinstations, en in bescheidener mate bij metro en lightrail. Daarnaast ligt een zwaartepunt bij de waterwerken, met de Deltawerken voorop. Voor het autoverkeer en het treinverkeer is een aanzienlijk aantal bruggen, tunnels en viaducten gerealiseerd, plus enkele complexe verkeersknooppunten, die vanwege de ontwerp kwaliteit soms de architectuurbladen haalden.

ONTWIKKELING

Bij de ontwikkeling van infrastructuur speelt het thema van hybridisering: gebouwen worden op de snelweg gebouwd, stations worden gebieden voor wonen, werk, onderwijs en winkelen. Vliegvelden groeien uit tot nederzettingen met een vierentwintigste eeuwse economie. Door de tendens tot verdichting, vervlechting en verknoping is infrastructuur voor ontwerpers meer dan een vormgevingsvraagstuk. Sinds de jaren zestig is een klein aantal ontwerpers betrokken bij de voornaamste opdrachten voor de architectuur van infrastructuur. In de eerste plaats zijn dat de architecten van de Nederlandse Spoorwegen, zoals Van der Gaast en Douma, en de bureaus die na de privatisering zijn ontstaan uit het voormalige bureau van de NS: Articon, later onderdeel van Arcadis, en Railconsult (tegenwoordig Movaris). Sinds de privatisering van de spoorwegen zijn ook andere bureaus betrokken geraakt bij de stationsarchitectuur, Benthem Crouwel voorop. De aanstelling van een Spoorbouwmeester heeft in de eenentwintigste eeuw een nieuw ontwerpend-organisatorisch kader gegeven voor de bouwopgave van het spoor, die zich concentreert op de uitvoering van een aantal grote stations, de zogeheten Nieuwe Sleutelprojecten. Een specifiek randstedelijk thema is de aanleg van stedelijke raillijnen: in Amsterdam (Spängberg/Van Rhijn, Benthem Crouwel), Rotterdam (Veerling, Weeber, Zwarts en Jansma), Den Haag (Randstadrail, Zwarts en Jansma en tramtunnel, OMA), en de Haarlemmermeer (Zuidtangent, Nio). Tot een van de grootste civieltechnische opgaven van de twintigste eeuw in ons land behoren de Deltawerken. Uitzonderlijk daarbij is de stormvloedkering in de Oosterschelde, met Wim Quist als verantwoordelijke voor de architectonische vormgeving. Quist en de gebroeders Wintermans die zijn bureau hebben voortgezet, behoren tot de vaste referenties in de architectonische vormgeving van civieltechnische kunstwerken als bruggen en viaducten, net als Hans van Heeswijk en Zwarts en Jansma. UN Studio heeft met de Erasmusbrug, de A2 en het station van Arnhem op drie verschillende terreinen van de infrastructuur belangrijke werken gerealiseerd. Benthem Crouwel is behalve bij het ontwerp van infrastructuur voor treinen, metro's en bruggen ook invloedrijk op het terrein van luchthavenarchitectuur. Uitbreidingen en verbouwingen van luchthaven Schiphol, begonnen door Duintjer, zijn al jaren een groot project van het bureau.

VERBANDEN

Cultuur: Quist, Benthem Crouwel.
Commercie: Stationsgebieden, Schiphol.

41

07
INFRASTRUCTUUR
EN MOBILITEIT

1960 1970 1980 1990 2000 2010

- CONTEXT**
- - SPOOR**
 - Nieuwe Sleutelprojecten
 - WEG**
 - Verkeersknooppunten
 - LUCHT**
 - WATER**
 - COMMUNICATIE**

THEMA

Het veelzijdige gezicht van het interieur is hecht met de wereld van architectuur, cultuur en erfgoed verbonden. Het interieur maakt onlosmakelijk onderdeel uit van de architectuur: zowel ruimtelijk, technisch als esthetisch. De grenzen van de discipline van de interieurarchitectuur zijn moeilijk te trekken. Architecten aan de ene kant en productontwerpers aan de andere kant vormen de professionele concurrenten van de interieurarchitect. Tegelijk heeft standaardisatie van onze dagelijkse leefomgeving een verstrekkende en massale impact op de ruimtelijke kwaliteit van het interieur. Fabrikanten van producten – van kantoorinrichters tot IKEA – hebben een grote invloed op wat uit oogpunt van de professie als een ‘grijze’ zone van de interieurarchitectuur zou kunnen worden gezien.

42

ZWAARTEPUNTEN

Het is moeilijk aan te duiden welke projecten als hoogtepunten of cruciale momenten van het Nederlandse interieur vanaf de jaren vijftig kunnen worden gezien. Het zijn veel meer tendensen, personen en oeuvres aan de hand waarvan de ontwikkelingen in kaart kunnen worden gebracht. Behalve professionele interieurarchitecten, van Benno Premsela tot Evelyn Merckx en Concrete, is er ook een groep uiteenlopende architecten voor wie het interieur minstens onderdeel is van een totaalwerk, van Herman Hertzberger tot Sjoerd Soeters en UN Studio. Sommigen architecten zoals Ben van Berkel en Wiel Arets begeben zich ook op het terrein van de productvormgeving. Andersom zijn er ook interieurarchitecten en productvormgevers die hun werkveld uitbreiden tot de architectuur. Verder is een groep ontwerpers die het interieur benadert vanuit de productvormgeving, zoals Gijs Bakker, Ed Annink en bijna de hele Drooggroep. Ook tentoonstellingsontwerp is onder de interieurarchitectuur te rangschikken. De professionals die zich daarmee bezighouden lopen uiteen van architecten tot grafisch ontwerpers. Broedplaatsen van interieurarchitectuur zijn de kunstacademies en de Design Academy in Eindhoven, naast de universiteiten. Opvallend is dat voor de leerstoel Interieur van de Technische Universiteit in Delft met hoogleraren als Cees Dam en Tony Fretton (nog) geen gespecialiseerde interieurarchitecten zijn aangesteld.

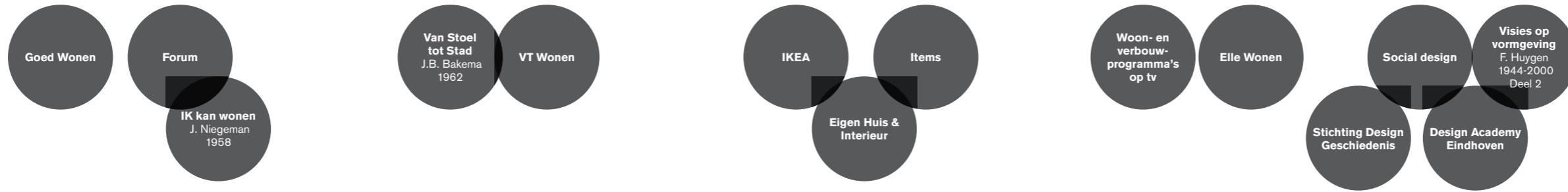
ONTWIKKELING

In de tijd liggen er drie zwaartepunten die met Goed Wonen, Total Design en Dutch Design zijn te typeren. Goed Wonen wordt wel gezien als modernistisch paternalisme. Het richtte zich vooral op het wonen van het doorsnee gezin. Een zekere doorbraak bereikten de vormgevingsideeën met de televisieserie waar architect Bakema zijn visie op ‘Van stoel tot stad’ (1962) voor een breed publiek onder de aandacht bracht. Even uitgesproken was het tijdschrift Goed Wonen, dat wilde opvoeden tot woongedrag. Total Design richtte zich op een omvattende strategie die niet alleen door het gelijknamige bureau werd voorgestaan. Recentelijk heeft Dutch Design van de internationale pers veel aandacht gekregen en is het met een creatieve en een commerciële tak ook marketingtechnisch een succes. De theorievorming over het interieur is rijk geschakeerd. Uit Frederike Huygens werk Visies op vormgeving blijkt dat er breed getheoretiseerd is over het interieur. Met Timo de Rijks aanstelling als bijzonder hoogleraar aan de TU Delft en de Stichting Designgeschiedenis zijn er ook nieuwe wetenschappelijke bakens op dit terrein.

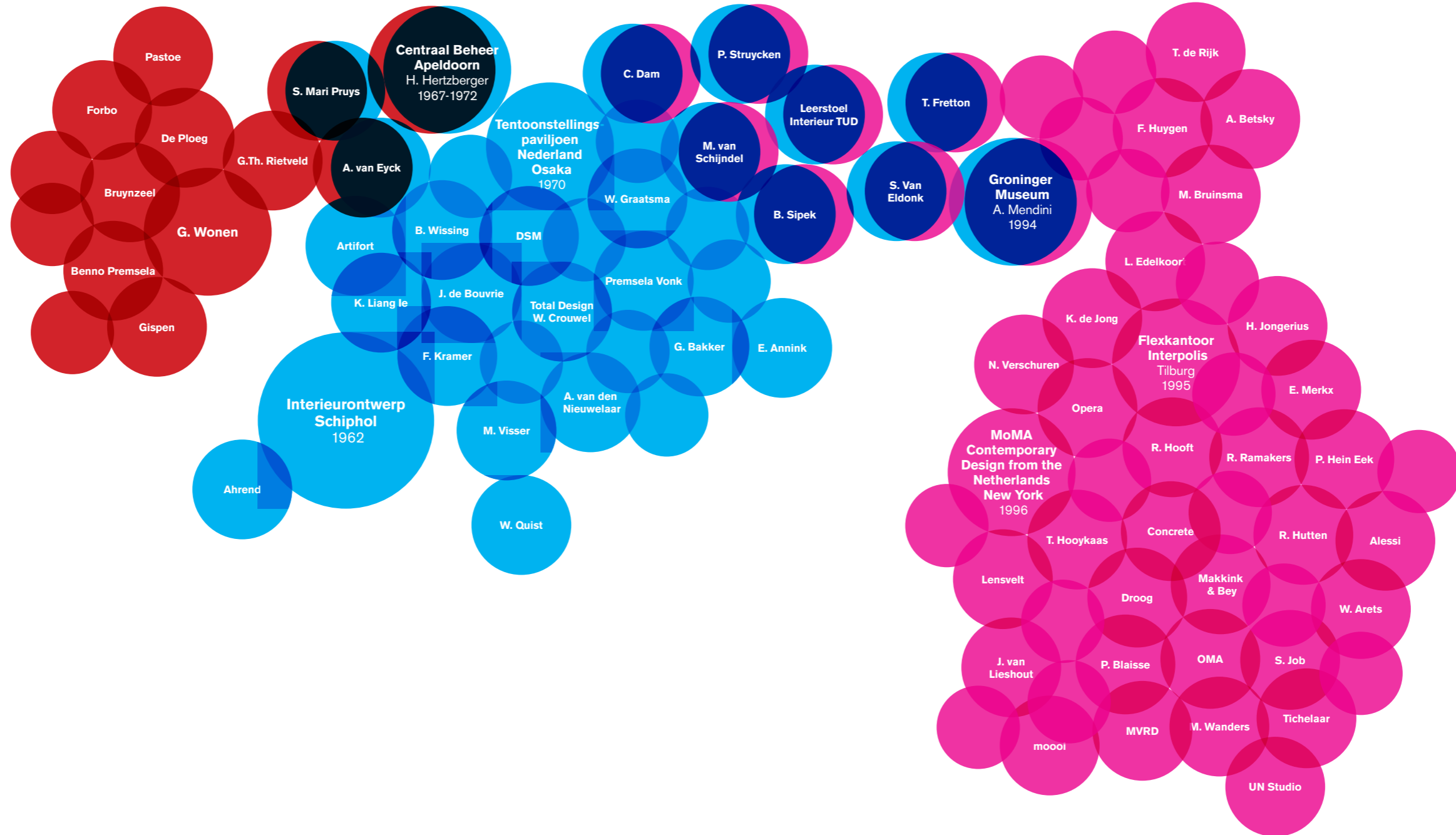
VERBANDEN

Rol van architect.

45

- CONTEXT
- - GOED WONEN
 - TOTAL DESIGN
 - DUTCH DESIGN

THEMA

De Nederlandse architectuur is op allerlei manieren ingebed in een internationale cultuur. Er is niet alleen een internationale context, waarbij de internationale markt aan belang wint (globalisering). Ook is Nederlandse architectuur in twee richtingen internationaal: met buitenlandse architecten die hier actief zijn en Nederlandse architecten die over de grenzen werken. De gerealiseerde gebouwen vormen slechts de meest tastbare neerslag van verschillende internationale discoursen en milieus, die veel verder reiken dan projecten.

46

ZWAARTEPUNTEN

De jaren negentig zijn een cruciale periode in de internationalisering van de Nederlandse architectuur. Waren voor die tijd buitenlandse architecten in Nederland en Nederlandse architecten in het buitenland uitzonderingen op de regel, in het laatste decennium is op allerlei vlakken een steeds verdergaande internationalisering van de architectonische cultuur waarneembaar. Deze internationale actieradius reikt van net over de grens in België tot ver in China waar vanwege economische groei en bevolkingsaanwas veel wordt gebouwd. Het blijkt ook uit de aanwezigheid van een groot aantal buitenlandse architecten in Nederland, met hun werk of soms ook hun bureau. Dat de belangrijkste Nederlandse architectuurtijdschriften Engelstalig zijn, weerspiegelt deze internationalisering en draagt weer bij tot verdere internationalisering van de Nederlandse bouwcultuur.

ONTWIKKELING

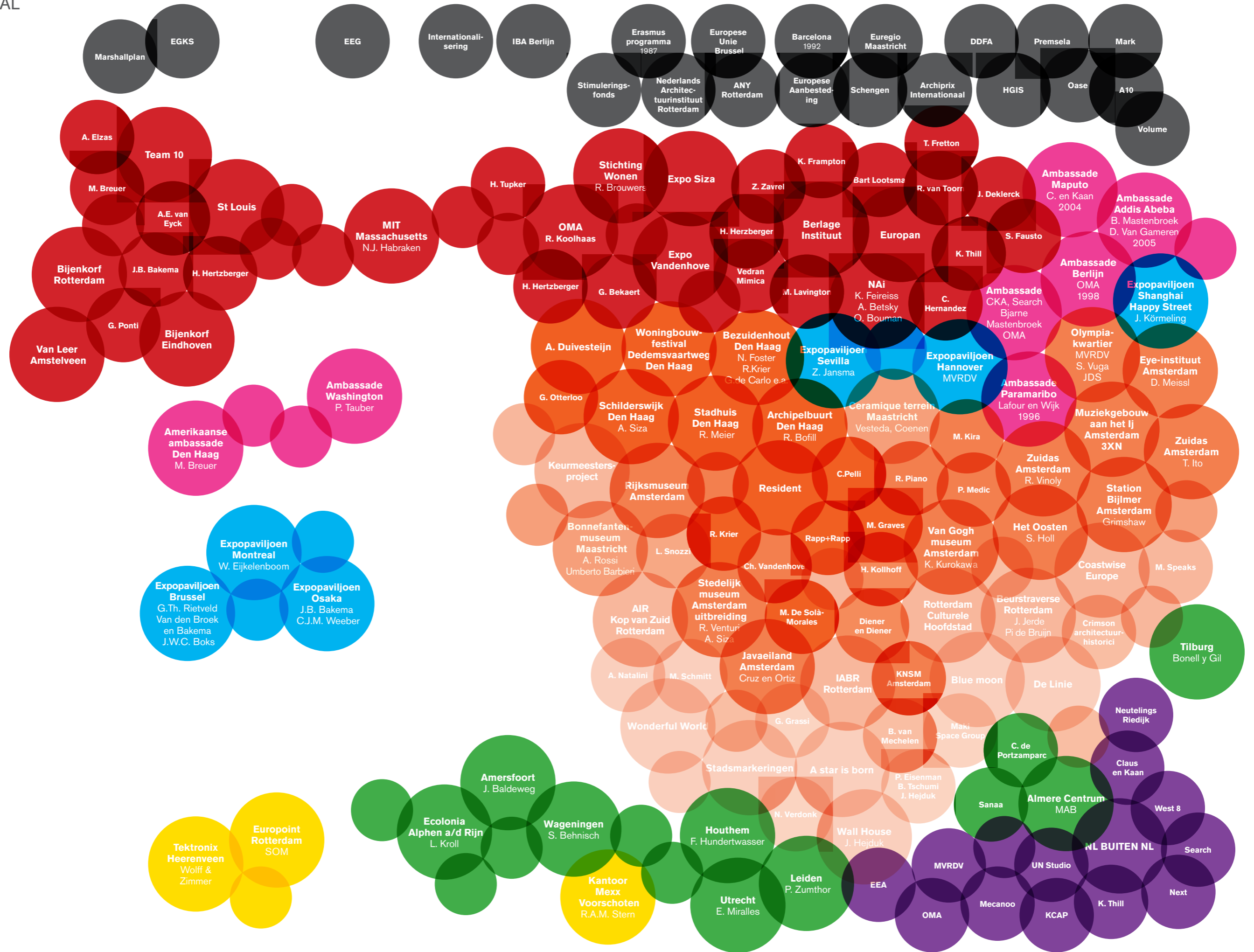
Er zijn twee lijnen in de internationalisering van de architectuur waarneembaar. Enerzijds is er een culturele tendens, met geëngageerde opdrachtgevers die een klaarblijkelijke belangstelling hebben voor wat gewoonlijk als architectonische kwaliteit wordt bestempeld. Anderzijds is er een lijn, die doorgaans minder aandacht krijgt, van opdrachtgevers (zowel publieke als private) die een pragmatische visie delen en bijvoorbeeld met bureaus als SOM, Jerde Partnership en KPF werken. Grof gezegd kunnen enkele geografische brandpunten van internationalisering genoemd worden. Den Haag met Adri Duivesteijn als wethouder. Groningen, met Ypke Gietema, Maarten Schmitt en Niek Verdonk als sleutelfiguren en de manifestaties als 'Wonderful World' als cruciale evenementen. In Maastricht zijn Jo Coenen en Huub Smeets van Vesteda protagonisten en is de herontwikkeling van het Céramique-terrein het centrum. Amsterdam en Rotterdam zijn om meerdere redenen (vestiging bureaus, projecten, media) belangrijk in de internationalisering. Het in Rotterdam gevestigde Office for Metropolitan Architecture (OMA) was en is als bureau de belangrijkste internationale hub. In Rotterdam is bovendien het NAI – met Kristin Feireiss en Aaron Betsky als buitenlandse directeuren en Ole Bouman als directeur met de wereld als werkterrein. Andere zwaartepunten zijn te vinden in de buitenlandse European-winnaars en Berlage Institute-alumni die zich in Nederland gevestigd hebben. Ook de Nederlandse representatie is een lijn, met ambassades en paviljoens op wereldtentoonstellingen als vormen van Holland-promotie.

49

VERBANDEN

Commercie: Kantoren, Ontwikkelaars.
Cultuur: Event en ervaring.
Discours.

- CONTEXT**
-
- INTERNATIONALE SLEUTELACTOREN**
-
- AMBASSADES**
-
- EXPOPAVILJOENS**
-
- STEDEN**
- Den Haag
 - Amsterdam
 - Maastricht
 - Rotterdam
 - Groningen
- MIDDELGROTE STEDEN**
-
- COMMERCIE**
-
- NL BUITEN NL**
-

THEMA

Heel Nederland is in cultuur gebracht en heel Nederland is ontworpen. Wij leven in een cultuurlandschap. Net als de gebouwde omgeving is in Nederland ook de niet-bebouwde omgeving onderwerp van ontwerp. Het ontwerp van het niet bebouwde is onder te brengen in twee elkaar gedeeltelijk overlappende werkgebieden, die van de planning en van het landschap. Landschap is daarbij niet het natuurlijke landschap maar het gecultiveerde landschap, dat in Nederland ongeveer het hele territorium omvat, inclusief de zogenaamde nieuwe natuur. Binnen de planning van het landschap is de landschapsarchitectuur te onderscheiden. Het werkterrein van de landschapsarchitectuur strekt zich uit van grote landschappelijke plannen tot de kleine schaal van parken, pleinen en tuinen.

ZWAARTEPUNTEN

De zwaartepunten in de ontwikkeling van het Nederlandse landschap zijn de inpoldering, ruilverkaveling, Deltawerken, dijkverzwaring, natuurbescherming, de recreatieve uitrusting van het landschap en sinds kort, waterberging. Niet al die grote onderwerpen zijn direct of in eerste instantie ontwerpogave voor landschapsarchitecten. Maar duidelijk is dat de rol en betekenis van het ontwerp in de verschijningsvorm van het landschap in Nederland groot is, en groter dan op veel plekken elders op aarde.

VERBANDEN

Infrastructuur en mobiliteit, Ruimtelijke planning, Stedenbouw.

ONTWIKKELING

Het Nederlandse cultuurlandschap veranderde tijdens de wederopbouwperiode niet alleen ingrijpend, het kwam ook steeds meer onder druk te staan. Ter verbetering van de productiestructuur van het cultuurlandschap voerde de overheid grootschalige ruilverkavelingen door. Door het spreidingsbeleid verloor het landschap steeds meer terrein aan de oprukkende suburbanisatie. De Nederlander kreeg meer vrije tijd en bracht deze steeds vaker door op campings, picknickplaatsen en in vakantieparken in de natuur. Ter verplaatsing van forenzen en recreanten raakte het wegennet steeds meer verdicht. Landschapsontwerpers gaven vorm aan de veranderingen in het landschap. Deze bestonden uit de uitbreiding van woon- en industriegebieden, de aanleg van stedelijk groen en recreatievoorzieningen, de ruilverkaveling, grondaanwinning en ontgronding.

De Deltawerken, de inpoldering van delen van het IJsselmeer, de grootschalige ruilverkaveling en de aanleg van de Maasvlakte zijn de referenties voor de technische kunde waarmee het Nederlandse landschap is gevormd. De onvoltooide Markerwaard is hierin een keerpunt geweest. Vanaf begin jaren zeventig stonden tegenover deze tendens de natuurbeschermende en natuurbevorderende trends, uitmondend in de Ecologische Hoofdstructuur. Deze technische kunde ging gepaard met een heldere, functionele ontwerptraditie, terwijl in de jaren zeventig de nadruk kwam te liggen op het natuurlijke. Vanaf midden jaren zestig waren de neoromantiek, de ecologische stroming en de landschappelijke aanpak de belangrijkste landschapsstijlen. De neoromantische stroming (vanaf midden jaren zestig) staat voor de quasinatuurlijke vormgeving waarin in de naoorlogse periode zeer veel recreatiegebieden en stadsparken zijn aangelegd. De ecologische stroming (rond 1970) streefde met natuurlijke vormen en materialen een natuurlijk effect na en maakte gebruik van natuurlijk materiaal zoals inheemse plantsoorten. In de jaren zeventig speelde de ecologische stromingen ook binnen de ruilverkaveling een rol van betekenis. Men streefde bewust naar de ontwikkeling van natuurwaarden. De landschappelijke aanpak is een ontwerpstroming die inspiratie put uit bestaande, veelal historische voorbeelden van het bestaande cultuurlandschap. In de jaren negentig kwam de lagenbenadering in zwang, waarbij ook in de stedenbouw de historisch gegroeide landschappelijke ondergrond als onderlegger van het stedenbouwkundig ontwerp werd genomen. Prinsenland in Rotterdam is hiervan een voorbeeld. De emancipatie van de landschapsarchitectuur tot volwaardige ontwerpdiscipline, die in de jaren zeventig begonnen was, zette in de jaren tachtig versterkt door om in de jaren negentig een (voorlopig) hoogtepunt te bereiken. Steeds meer landschapsarchitecten werden ingeschakeld bij grootschaliger planningsopgaven. Maar ook bij de vormgeving van de stedelijke openbare ruimten speelden landschapsarchitecten een steeds belangrijker rol.

1960

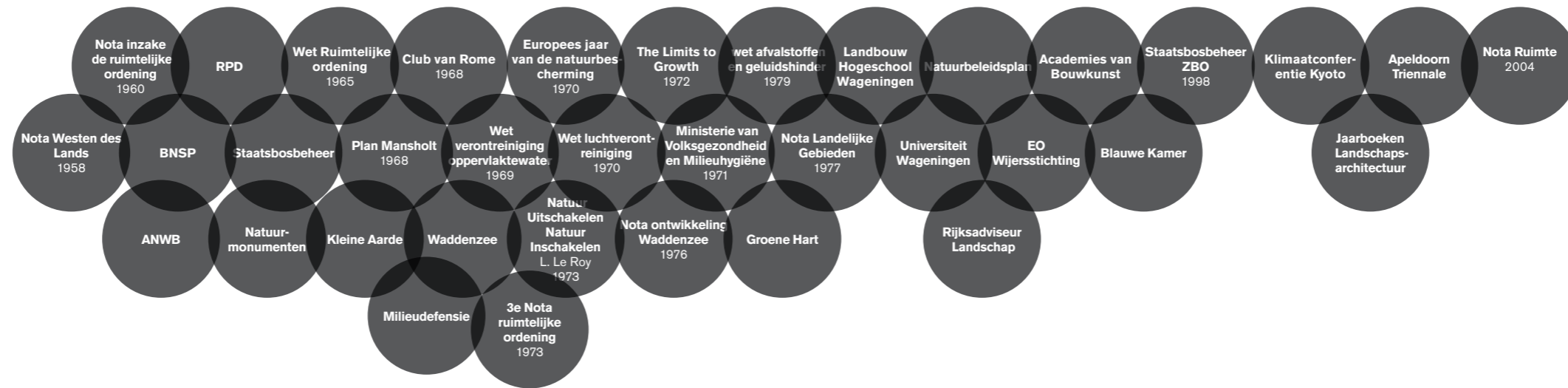
1970

1980

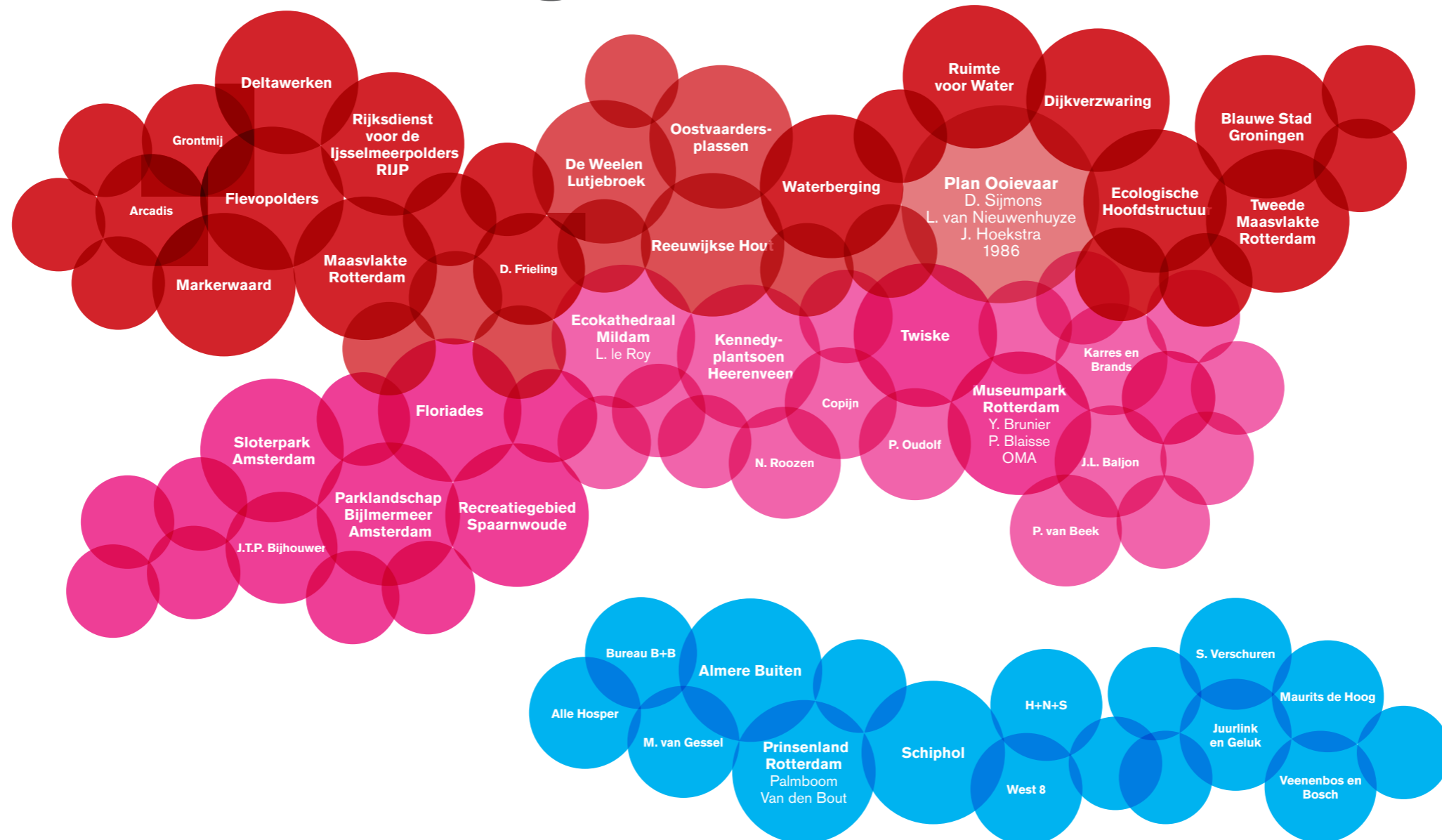
1990

2000

2010

- CONTEXT**
-
- GE-CULTIVEERD LAND**
- Landschappelijke Aanpak
 - Landschapsarchitectuur
- PARKEN EN RECREATIEGEBIEDEN**
- Neoromantiek
 - Ecologische Strooming
- LANDSCHAPSSTAD**
-

THEMA

De afgelopen decennia is de aandacht in Nederland voor de multiculturele samenleving gegroeid. In de architectuur zijn daarvan relatief weinig sporen te vinden. Er is weinig architectuur die op een ‘allochtone’ doelgroep is toegesneden, als we dat vergelijken met de relatieve grootte van de bevolkingsgroepen. De gebouwen die vooral in de populaire media en in het publieke debat het meest aan bod komen zijn moskeeën. Natuurlijk zijn er wel veel architecten van niet-Nederlandse komaf die in Nederland opereren.

54

ZWAARTEPUNTEN

Er is weinig architectuur die een weerspiegeling is van de multiculturele samenleving, ook omdat veel uitingen van die samenleving hun weg vinden in de architectuur die er al is. De Turkse slager zit gewoon in een winkelpand dat er al was. Joodse, Pakistaanse, Hindoestaanse of Islamitische scholen vestigen zich in bestaande schoolgebouwen. Een moskee wordt ingericht in een leegstaand schoolgebouw. Desnoods vestigt een Ghanese kerk zich in voormalige bergingen in een plint van een groot woongebouw. Tijdelijke arbeidskrachten uit Polen en Bulgarije wonen een seizoen op de camping of in een vakantiehuis. Emigranten uit Suriname, Marokko of de Antillen bouwen net zo min voor zichzelf als Japanse of Amerikaanse expats. Zelfs de Molukkers, van alle ‘allochtonen’ de bevolkingsgroep met de langste geschiedenis in Nederland, hebben tot nog toe weinig sporen nagelaten in het stadslandschap.

ONTWIKKELING

De Nederlandse architectuur heeft weinig multiculturele aspecten, anders dan in de symbolen van ‘andere’ culturen, religieuze gebouwen voorop. In de woningbouw spelen soms overwegingen een rol om andere leefstijlen mogelijk te maken. Niettemin geldt in de woningbouw meestal ‘one size fits all’. Slechts het laatste decennium zien we relatief meer uitingen in het stadsbeeld die met een expliciet besef van multicultureel samenleven in verband kunnen worden gebracht, zoals de Synagoge van de Liberaal Joodse Gemeente in Amsterdam, wooncomplex Le Medi in Rotterdam en het Intell/Golden Tulip Hotel in Zaandam. Geregeld wordt in de uiterlijke vormgeving een retrospectief accent gelegd, met uiteenlopende motieven, zoals een flirt met geschiedenis of een serieuze verwijzing naar de geschiedenis van de plek.

VERBANDEN

Religie.

57

11 MULTI- CULTUREEL

1960 1970 1980 1990 2000 2010

Molukkenkampen
 Spanje, Griekenland, Italië, Turkije, Marokko
 Arbeidsmigratie
 Onafhankelijkheid Suriname
 Zelfstandigheid Aruba
 Zelfstandigheid Curacao en Sint Maarten

Bijlmermeer Amsterdam
 D. Stadsontwikkeling, S. Nassuth
 1962-1973

Particulier Woonhuis Marica Paramaribo Suriname
 L. Lafour, R. Wijk
 1972-1974

Schilderswijk Den Haag
 A. Siza Vieira
 1985-1989

Sveaparken, Schiedam
 R. Erskine
 1997

Aanmeldcentrum Ter Apel
 Geurst en Schulze
 1999-2001

Woningbouw Le Medi Rotterdam
 Geurst en Schulze
 2002-2008

Deense Zeemanskerk Rotterdam
 H. Jensen, N. Luning Prak
 1968-1970

Molukse kerk 's-Hertogenbosch
 J.P.F.M. Thole
 1980-1982

Maranathakerk Deventer
 A.E. Van Eyck, H.van Eyck
 1986-1992

Sultan Ahmet Moskee Zaandam
 B. Senvincoy
 1994

Essalam moskee Rotterdam
 M. Van Winden
 2002-2011

Multicultureel Centrum Fusion Amsterdam
 M. Rohmer
 2006-2009

De Kandelaar Bijlmer Amsterdam
 R. Smit
 2008

Synagoge Liberaal Amsterdam
 Search
 2006-2010

Moskee Hart Staalmanplein Amsterdam
 Onix
 2009

Poldermoskee Rotterdam
 MEMAR.DUTCH
 2003

Joodse Gemeente Amsterdam
 Search
 2006-2010

Crematorium Beukenhof Schiedam
 Asymptote Architecture
 2003

Scholenbouw MaliAfrika
 Joop, Gonny en Jurriaan van Stigt
 1990

Shri Laksmischool Bijlmermeer Amsterdam
 Kuiper Compagnons
 1999-2010

Brede Islamitische school El Amien Amsterdam
 Frencken Scholl Architecten
 2003-2006

De Brede School Bijlmermeer Amsterdam
 LKSVDD
 2003-2007

Bonnefantenmuseum Maastricht
 A. Rossi
 1990-1995

Woningbouw Mariaplaats Utrecht
 AWG, bOb van Reeth
 1994-1998

Brandevoort Helmond
 K. en Kohl
 1996

De Villa Hoogvliet
 FAT Architecture
 2001-2008

Huis De Wiers Nieuwegein
 J.D. De Visser
 2008-2006

Hoogfrankrijk Maastricht
 Ch. Vandenove
 1993-1994

Haverleij Den Bosch
 Soeters Van Eldonk Ponec
 1995-2010

Boscotondo Helmond
 A. Natalini
 1996-2001

Hotel Golden Tulip Zaandam
 M. Van Winden
 2006-2010

- CONTEXT** ●
- WONINGBOUW** ●
- GEBEDSHUIZEN** ●
- BEGRAVEN EN UITVAART** ●
- MULTICULTUREEL ONDERWIJS** ●
- EXPLICIETE CULTURELE UITINGEN** ●

THEMA

Het altijd al aanzienlijke scholenbouwprogramma kreeg door de combinatie van babyboom, welvaartsgroei en democratisering in de tweede helft van de twintigste eeuw een enorme vaart. De cohorten namen toe, en een groter deel van de jeugd ging langer dan voorheen naar school en studeren. De expansie van de onderwijsarchitectuur is een weerspiegeling van deze demografische, economische en maatschappelijke werkelijkheid. Een van de grootste trends over de hele periode en bij alle onderwijsvormen is een verschuiving van klassikaal onderwijs naar een combinatie van klassikaal en individueel onderwijs, met evidente ruimtelijke consequenties in de vorm van werkplekken. Een recente tendens is dat gemeenten en schoolbesturen meer zeggenschap krijgen over scholenbouw (primair en voortgezet onderwijs) door de decentralisatie van rijkstaken naar gemeenten.

58

ZWAARTEPUNTEN

Zowel in het basisonderwijs, het voortgezet- en beroepsonderwijs als in het hoger en wetenschappelijk onderwijs is veel bijzondere architectuur tot stand gekomen. Gezien de stringente budgetten en regels mag dat uitzonderlijk heten. Vanwege de wet- en regelgeving en de genormeerde budgetten is het ontwerp van onderwijsvoorzieningen voor een deel het werkterrein van gespecialiseerde bureaus, die hierin een specifieke expertise claimen. Voor het hoger onderwijs zijn de hogescholen uit de jaren negentig, veelal ontstaan uit fusies, belangrijk. Het zijn echter vooral de universiteiten die zich onderscheiden met omvangrijke bouwprogramma's. Vanaf de jaren zestig kregen Delft, Eindhoven, Tilburg, Twente en Utrecht campussen buiten de stad om ruimte te bieden aan het toenemend aantal studenten. Sinds de jaren negentig ondergaan deze campussen transformaties. Ook de Landbouwuniversiteit Wageningen heeft vanaf die tijd een vernieuwde campus ontwikkeld.

ONTWIKKELING

Er is een typologische geschiedenis te geven van de ontwikkeling van onderwijsvoorzieningen, waarbij in elk tijdperk een bepaald type als opgave naar boven komt. Die typologische verandering is grotendeels een reflectie van de budgettaire mogelijkheden van het moment en de ontwikkeling in pedagogische en sociale opvattingen. Een andere ontwikkeling is die van de aard en idealen van de school: democratisering, de school als leer- en werkomgeving, de school als ontmoetingsplek, de school als multifunctioneel gebouw. In grote lijnen zijn er veel kleuterscholen, lagere en middelbare scholen gerealiseerd in de jaren vijftig en zestig, onlosmakelijk verbonden met de wederopbouw en bevolkingsgroei. Goed onderwijs beschouwde de overheid als fundament voor een welvarende maatschappij. De gebouwen voor hoger onderwijs zijn vooral in de jaren zestig te situeren, toen ook de voornaamste campussen tot stand kwamen. Hogescholen horen bij de jaren tachtig en negentig. En rond 2000 hebben veel ROC's (regionale opleidingscentra) en universiteiten grote uitbreidings- en nieuwbouwprogramma's gerealiseerd. Scholenbouw is een thema waarmee veel vooraanstaande architecten zich bezighouden, Herman Hertzberger voorop. Van Maaskant en Van den Broek en Bakema tot Neutelings Riedijk en Mecanoo: er zijn veel architecten die bijzondere scholen op hun naam hebben staan.

61

VERBANDEN

Zorg: Ziekenhuisspecialisten.

Woningbouw: Bouwen voor het grote aantal.

12
ONDERWIJS

1960

1970

1980

1990

2000

2010

CONTEXT

WETENSCHAPPELIJK EN HOGER ONDERWIJS

- Universiteitscampussen
- Hogescholen
- Stadscampus
- Transformatie campussen

VOORTGEZET EN BEROEPSONDERWIJS

- Scholengemeenschappen
- ROC's
- VMBO

PRIMAIR ONDERWIJS EN OPVANG

- Standardscholen
- Basisscholen
- Brede school
- Multifunctionele centra

Kleuterscholen 1949
Babyboom

Informatiecentrum voor de scholenbouw 1956

Mammoetwet 1968

Functionele schema's

Multifunctionele Accommodaties MFA's

Nieuw Bouwbesluit 1985

Wet Basisonderwijs 1985

Decentralisatie

WEB 1998

Technische Hogeschool Eindhoven
Sj. van Embden

Technische Hogeschool Twente
Drienerlo
Sj. van Embden
W. van Tijen

Universiteit Utrecht
Campus De Uithof
J.A.G. Van der Steur

Campusplan De Uithof Utrecht
OMA

Academie van Beeldende Kunsten Maastricht
W.M.J. Arets 1993

Campus Zernike complex Groningen

Haagse Hogeschool Den Haag
Atelier Pro 1996

Hogeschool InHolland Rotterdam
EEA 2000

Filmacademie Amsterdam
K.J. van Velsen 2000

Hogeschool Windesheim Flevoland
Almere
ZZDP 2011

Katholieke Economische Hogeschool Tilburg
Jos. Bedaux

Technische Hogeschool Delft
G. C. Bremer
J. Froger
Sj. Van Embden

Saxion Hogeschool Enschede
H. Abels 2001

Campusplan Universiteit Wageningen

UvA Watergraafmeer Amsterdam

BK City faculteit Bouwkunde Delft
MVRDV

Technikum Rotterdam
H.A. Maaskant 1955-1970

Conservatorium Maastricht
P.H. Dingemans 1965

Schoolgemeenschap Hendrik van der Vliet Utrecht
H. Dam
B.F.A. Dirkse 1973

Lyceum Gymnasium

Montessoricollege Oost Amsterdam
H. Hertzberger 1993

Stedelijk Gymnasium S-Hertogenbosch
VMX Architects 1998

Isalacollege Silvolde
Mecanoo 1995

ROC Aventus Apeldoorn
AGS architecten 1999

ROC Twente Hengelo
IAA architecten
Maarten Fritz 2003-2006

VMBO Titaan Hoorn 2003

ROC Nijmegen
AGS architecten 2005

Scheepvaart en Transportcollege Rotterdam
Neutelings Riedijk 2006

Het nieuwe leren

Leerpark Dordrecht
DP6 2004

Kees Boekeschool Bilthoven
M. Snelder 2003

Onderwijsboulevard Venlo-Zuid Venlo
DMV architecten 2007

Hendriks Campman Tennekes

Lagere Montessorischool Delft
H. Hertzberger 1960

Sociale Vorming

Multifunctioneel centrum Holendrecht Amsterdam
Landelijke Stichting Scholenbouwteam 1976

Apolloscholen Amsterdam
H. Hertzberger

Muwi

Stuurman Partners

T Karregat Eindhoven
F. van Klingeren 1970

Jenaplanschool De Vuurvogel Malden
J. Verhoeven 1979

Speciaal Onderwijs

Kinderopvang

Vensterschool Selwerd Groningen
Atelier Pro 1996

Schoolwoningen schoolkantoren

Brede school De Kikker Amsterdam
L. van der Pol 2000-2006

E.F. Groosman

Den Hollander

De Jong Gortemaker Algra

Wetenschappelijk centrum voor de scholenbouw 1956

Jenaplanschool Malden
J. Verhoeven 1979

Speciaal Onderwijs

Kinderopvang

Vensterschool Selwerd Groningen
Atelier Pro 1996

Schoolwoningen schoolkantoren

Brede school De Kikker Amsterdam
L. van der Pol 2000-2006

W. Van Tijen

G.H.M. Holt

De Jong Gortemaker Algra

Wetenschappelijk centrum voor de scholenbouw 1956

Jenaplanschool Malden
J. Verhoeven 1979

Speciaal Onderwijs

Kinderopvang

Vensterschool Selwerd Groningen
Atelier Pro 1996

Schoolwoningen schoolkantoren

Brede school De Kikker Amsterdam
L. van der Pol 2000-2006

De Matrix Hardenberg
M. Rohmer 2004-2007

Kindercluster Noord Leidsche Rijn
VMX Architects 2002-2007

Prinses Margrietschool Delft
Van Herk en De Kleijn 1999

Het Meesterwerk Almere
SVP 2000

Forum t Zand Leidsche Rijn
Venhoeven CS 2001

De Matrix Hardenberg
M. Rohmer 2004-2007

Kindercluster Noord Leidsche Rijn
VMX Architects 2002-2007

THEMA

Openbaarheid is een van de kernthema's van de verzorgingstaat zoals die na de Tweede Wereldoorlog in Nederland wordt ontwikkeld. Het vormgeven aan een eigentijdse openbaarheid omvat niet enkel het transparant en toegankelijk maken van allerlei vormen van bestuur, maar ook het vormgeven aan ruimten voor publieke of openbare ontmoeting en uitwisseling. Vanuit dit laatste perspectief wordt het vraagstuk van openbaarheid ook een stedenbouwkundige en architecturale opgave.

62

ZWAARTEPUNTEN

Het architectonische en stedenbouwkundige denken over openbaarheid wordt vanaf de jaren zestig gekenmerkt door een zoektocht naar nieuwe publieke domeinen buiten de historische stad (bijvoorbeeld in het werk van Haijer en Reijndorp). Naar het einde van de twintigste eeuw wordt de openbaarheid gedacht tegen de achtergrond van debatten over stedelijke vernieuwing en reconversie. De openbare ruimte wordt dan steeds meer gedacht in termen van 'city branding', vrije tijd en vermaak; als deel van de uitstad (Jack Burgers).

ONTWIKKELING

Het architectonische denken over de openbare ruimte spitst zich in de jaren zestig vooral toe op de buitenwijk. Het centrale vraagstuk is: hoe centraliteit en een publieke sfeer creëren binnen deze nieuwe gebieden buiten de historische stad? Daarbij wordt de publieke ruimte niet meer gedacht in termen van klassieke pleinen en straten, maar worden nieuwe typologieën bedacht. De wijkcentra De Meerpaal (1966) en 't Karregat (1970) van Van Klingeren en de woonbuurt de Kashba van Blom zijn voorbeelden van hoe via nieuwe figuren wordt vormgegeven aan een radicaal moderne openbaarheid.

Daarnaast verschijnt vanaf de jaren zeventig een aantal projecten waarin wordt teruggegrepen naar een notie van parochiale openbaarheid; een openbaar gebied van nabijheid en bekendheid. De figuur van het woonerf, breed toegepast in Nederland, is hiervan het meest sprekende voorbeeld. In de jaren negentig wordt die parochiale openbaarheid verengd tot allerlei vormen van 'gated communities' zoals in de woonwijk Haverleij bij 's-Hertogenbosch. In deze wijken is de gemeenschappelijke buitenruimte semi-openbaar en eigendom van de gezamenlijke bewoners of een andere private partij.

Vanaf het einde van de jaren zeventig komt de problematiek aan de orde van de openbare ruimte op privaat terrein of de 'collectieve ruimte'. Hoog Catharijne in Utrecht, de RAI in Amsterdam en later Schiphol en Villa VPRO (Hilversum) zijn voorbeelden van hoe binnen private opdrachten ruimten worden ontwikkeld voor publieke bijeenkomst en soms ook uitwisseling.

Vanaf de jaren negentig worden opnieuw de traditionele stedelijke figuren van openbaarheid ontdekt. Het plein (Schouwburgplein te Rotterdam, West 8), de straat (De Resident te Den Haag, Krier en Soters, de Kunsthal te Rotterdam, OMA) en de brug (Erasmusbrug te Rotterdam, UN Studio) worden heruitgevonden in hedendaagse of meer neotraditionalistische idiomen.

VERBANDEN

Cultuur, Stedenbouw, Woningbouw

65

CONTEXT

PUBLIEKE GEBOUWEN

SEMI-OPENBARE RUIMTE

OPENBARE RUIMTE IN WIJKEN

STEDELIJKE OPENBARE RUIMTE

THEMA

De overheid speelt een belangrijke rol als wetgever wat betreft architectuur en stedelijke ontwikkeling, maar is ook een opdrachtgever die buurten, gebouwcomplexen en projecten realiseert. De overheid heeft daarbij meerdere gezichten, die van het rijk, provincie, gemeente, deel-gemeente, gemeentelijke diensten. Het vraagstuk hoe de overheid te huisvesten en vooral hoe haar te representeren, duikt met de regelmaat van de klok op in het architectuurdebat.

66

ZWAARTEPUNTEN

Het zwaartepunt bij dit thema ligt bij de overheid als opdrachtgever, daarbij gaat het om raadhuisen, ministeries, ambassades, maar ook om het uitschrijven van prijsvragen of het begeleiden van opgaven. Gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw zijn prijsvragen voor overheidsgebouwen belangrijke fora voor grote debatten over architectuur en stad. Twee bekende prijsvragen zijn de prijsvraag voor het Stadhuis Amsterdam (1968) en de prijsvraag voor de uitbreiding van de Tweede Kamer (1978-1980). Daarnaast wordt door het hele land een reeks stadhuisen gerealiseerd. In meerdere projecten staat het vraagstuk van het representeren van de democratie centraal. Aan het einde van de jaren zeventig wordt een aantal gebouwen ontworpen dat inzet op laagdrempeligheid. Het Stadhuis en Muziektheater in Amsterdam is hiervan een treffend voorbeeld: het is tegelijkertijd opera, passage en stadhuis. Vanaf de jaren tachtig wordt opnieuw gezocht naar de betekenis van monumentaliteit. Dit is bijvoorbeeld het geval in het Stadskantoor te Delft dat Jo Coenen ontwerpt of in het Raadhuis van Apeldoorn (Ruysenaars) en het ministerie van VROM (Hoogstad).

Als we ons realiseren dat de overheid 's lands grootste werkgever is, is het niet verwonderlijk dat voor dat ambtenarenapparaat passende huisvesting wordt gezocht. In de jaren zeventig krijgt dat in het geval van nieuwe ministeriegebouwen de vorm van een megainfrastructuur. Getuigen hiervan zijn bijvoorbeeld het ministerie van Buitenlandse Zaken in Den Haag van Apon, Van den Berg, Ter Braak en Tromp (1974-1984) en het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen in Zoetermeer van Rosdorff (1976). Het zijn projecten waarin op een rationele wijze grote oppervlakten collectieve ruimte, kantoorruimte en parkeerterreinen met elkaar worden verbonden. Daarnaast stimuleert de overheid geregeld voorbeeldig opdrachtgeverschap in het ontwikkelen van nieuwe onderwijsomgevingen. Vooral in het hoger onderwijs, dat in de laatste decennia van de twintigste eeuw verder wordt gedemocratiseerd.

ONTWIKKELING

De rol van de overheid verandert drastisch in de loop van de tweede helft van de twintigste eeuw. In de jaren zestig speelt de overheid een grote rol als opdrachtgever binnen de woningbouw en binnen allerlei andere bouwopgaven verbonden met de uitbouw van de welvaartstaat. De hierboven genoemde raadhuisen en ministeries zijn daar een voorbeeld van. Vanaf ongeveer de jaren negentig is sprake van een terugtrekkende overheid. Niettemin blijft de overheid een belangrijke opdrachtgever voor zijn eigen gebouwen. Een constante factor is dat bij het ontwerp van overheidsgebouwen het vraagstuk van de architectuur van de stad wordt geanalyseerd. Met andere woorden: deze ontwerpoplossingen vertegenwoordigen een bepaalde wijze waarop vanuit de architectuur wordt vormgegeven aan de stad. Dit geldt in de jaren tachtig bijvoorbeeld voor de eerder genoemde wedstrijdprojecten voor de uitbreiding van de Tweede Kamer (1978-1980) in Den Haag, en in de jaren negentig voor het ministerie van VROM (Hoogstad).

Een ander constant thema in deze gebouwen is de representatie van de overheid. Overheidsgebouwen zijn nauw verbonden met het vraagstuk van de monumentaliteit en het tonen van vertrouwen en democratisch gehalte. De overheid wordt na de Tweede Wereldoorlog beschouwd als een transparant en laagdrempelig apparaat en van de gebouwen wordt ook vaak gevraagd dat ze dit uitstralen.

VERBANDEN

Cultuur, Onderwijs, Openbaarheid, Woningbouw

69

- CONTEXT
-
- VERBEEDEN DEMOCRATIE
-
- MONUMENTALITEIT MEGA-INFRASTRUCTUUR
-
- LAAGDREMPELIGHEID
-
- MODERNITEIT REPRESENTEREN
-
- VLAGGENDRAGERS, AMBASSADES
-

THEMA

De Nederlandse samenleving was tot in de jaren vijftig sterk verzuild. Iedere levensbeschouwelijke en ideologische stroming had zijn eigen min of meer gesloten gemeenschap met zijn eigen politieke partij(en), kerk(en), scholen en universiteiten, kranten en radio, en vaak ook sport- of scoutingverenigingen. De stromingen leefden hoofdzakelijk gescheiden van elkaar om binnen de eigen gemeenschap met het eigen gedachtegoed te worden opgevoed en naar inzicht van die gemeenschap te kunnen leven. De laatste decennia is het aantal religies en geloofsgemeenschappen toe-genomen door de instroom van mensen uit andere landen die eigen cultuur, opvattingen en gebruiken met zich meebrengen.

70

ZWAARTEPUNTEN

Het zwaartepunt in de ontwerppoging voor religie ligt bij gebouwen waar geloofsgemeenschappen samenkomen en hun geloof collectief beleven en belijden. Zijn dat in de eerste naoorlogse jaren vooral traditionele zuilen, in de loop der tijd treedt een diversificatie op. Tot na de Tweede Wereldoorlog speelden twee grote religieuze groepen in de verzuilde maatschappij een belangrijke rol: de rooms-katholieken die het sterkst georganiseerd waren, en de protestanten die weer verdeeld waren naar hervormden en gereformeerden. Geleidelijk kwam hierin verandering. Het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965), dat streefde naar aggiornamento (het 'bij de tijd brengen' van het geloof) en ressourcement ('herbronning'), bracht belangrijke hervormingen voor katholieken wereldwijd, vooral gericht op een actievere rol voor de leken. In Nederland werd dit verder uitgewerkt door het Pastoraal Concilie (1966-1970). In 1961 werd de Groep van Achttien opgericht die streefde naar het ongedaan maken van verscheidene protestantse kerkscheuringen. Dit resulteerde in 2004 in de oprichting van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN), een fusie tussen de Nederlandse Hervormde Kerk, de Gereformeerde Kerken in Nederland (verreweg het grootste gereformeerde kerkgenootschap) en de kleine Evangelisch-Lutherse Kerk. Door de verschuiving van het zwaartepunt van de traditionele geloofsgemeenschappen naar nieuwe religies spelen nieuwbouw en hergebruik een grote rol.

ONTWIKKELING

De ontzuiling of deconfessionalisering, duidelijk zichtbaar vanaf begin jaren zestig en in de jaren zeventig op een hoogtepunt, resulteerde in een zogeheten ontkerkelingsgolf. Deze werkte zelfs door in de tot dan omvangrijke, hechte katholieke gemeenschap. De grenzen tussen de geloofs- en levensbeschouwelijke gemeenschappen, die door de verzuiling en de ruimtelijke scheiding vrij strak waren, verdwenen langzaam. In dezelfde periode nam met de instroom van grote groepen immigranten het belang toe van verschillende relatief nieuwe religies en gemeenschappen, zoals de islam, het hindoeïsme en het boeddhisme. Deze groeperingen concentreren zich vooral in de grote steden en groeien nog steeds. Een van de omvangrijkste is de moslimgemeenschap. In Nederland zijn omstreeks 2010 ruim 445 moskeeën geregistreerd. Om uiteenlopende redenen zijn die geloofsgemeenschappen overigens nauwelijks zichtbaar in het straatbeeld. Welstandsbepalingen verhinderen dat iedere opdrachtgever zich te sterk of te letterlijk onderscheidt. Dat geldt voor religieuze voorzieningen evengoed als voor commerciële gebouwen en onderwijsvoorzieningen. Niet elke gemeenschap is in staat of vindt het wenselijk een nieuw gebouw te laten bouwen. Daarnaast spelen lange inspraakprocedures een rol (buurtprotesten), die zich bij vrijwel elk nieuwbouwproject in de bestaande stad pregnant manifesteren. De meeste moskeeën bijvoorbeeld leiden een min of meer verborgen bestaan in voormalige kantoorpanden, huizen en (getransformeerde) kerkgebouwen. Het kan verwondering wekken dat een groot aantal nieuwe moskeeën in Nederland is ontworpen door niet-islamitische architecten. Maar uitzonderingen daargelaten worden badhuizen, kerken of scholen veelal door reguliere bureaus ontworpen.

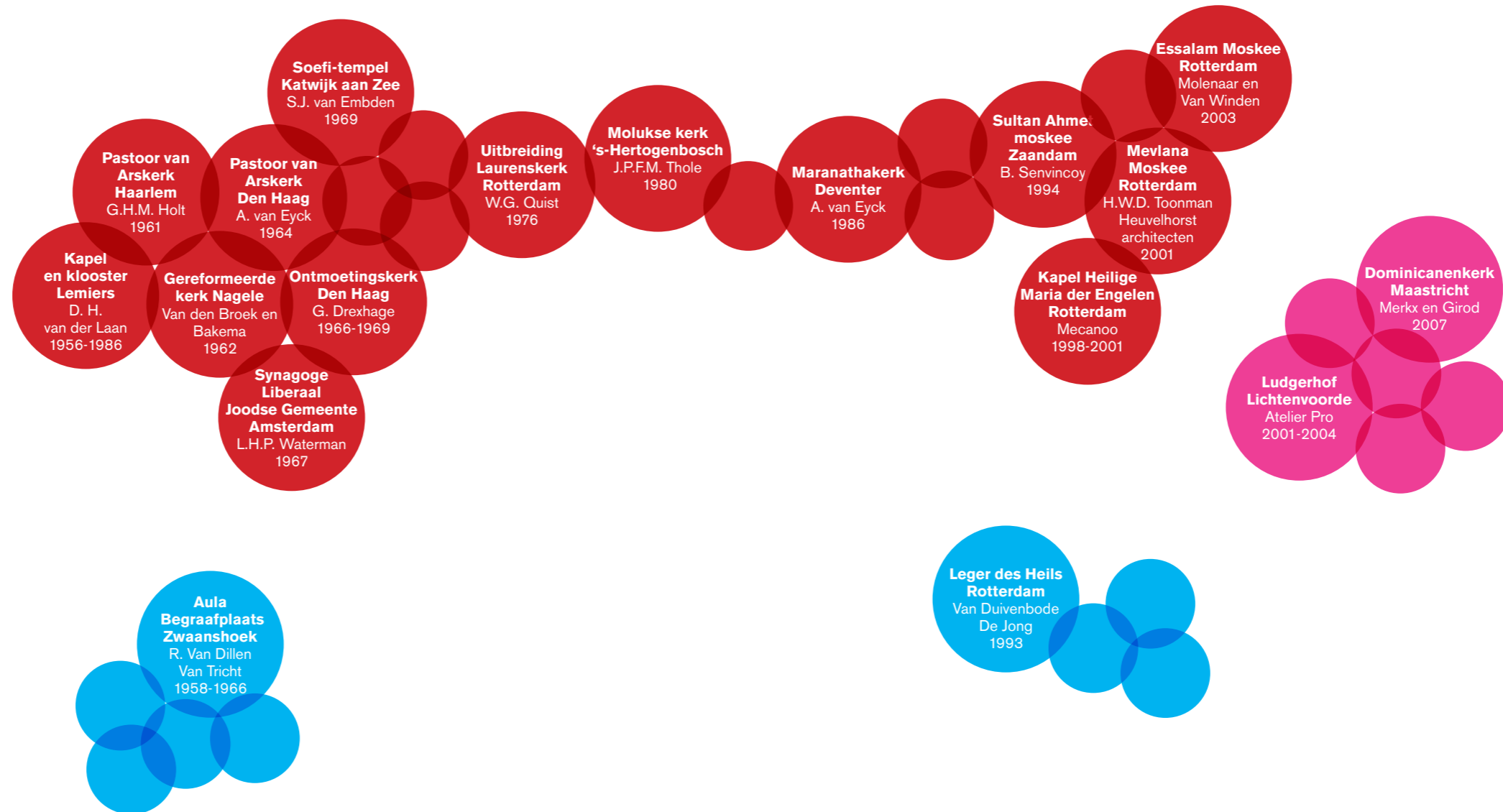
73

VERBANDEN

Cultuur, Openbaarheid

- CONTEXT
-
- GEBEDSHUIZEN
- HERBESTEMMING KERKGEBOUWEN
- RELIGIEUZE EN CHARITATIEVE VOORZIENINGEN

THEMA

De rol die de architect speelt in het bouwproces en in de maatschappij is veranderlijk. Deze veranderingen hebben te maken met de betekenis die aan architectuur wordt toegekend en met de omstandigheden waarbinnen de architect kan en moet werken.

ZWAARTEPUNTEN

De positie die de architect toebedeeld krijgt en zichzelf aanmeet, heeft alles te maken met het zelfbeeld van de professie. Een zwaartepunt in de rol van de architect ligt in de laatste 25 jaar, waarin de architectuur als culturele activiteit centraal is komen te staan. Tegelijk is ook inzicht in de veelzijdige positie van de architect relevant voor een goed begrip van het vak. Om enkele te noemen: de architect als manager, als ondernemer, als leider van het bouwproces, als totaalontwerper van een omgeving, als visionair en als sociaal ingenieur.

ONTWIKKELING

In de jaren zestig bestond een groot vertrouwen in het probleemoplossend vermogen van de architectuur. De vraagstukken van de samenleving zouden kunnen worden beantwoord met technische oplossingen. De ideeën van architect Habraken en de werkgroep SAR zijn daar een voorbeeld van. In de jaren zeventig verschuift het accent van social engineering naar sociale participatie: sociaal werk en bouwen voor de buurt. Theo Bosch bijvoorbeeld maakt letterlijk tijdens overleg met buurtbewoners ontwerptekeningen. In de jaren tachtig en negentig krijgt de architectuur meer een artistieke dimensie. Techniek en sociale overwegingen raken op de achtergrond ten gunste van de kunstzinniger aspecten. Architectuur als een icoon, soms met een negatieve connotatie, verschijnt in de dorpen en steden. Interessante buitenbeentjes zijn kunstenaar John Körmeling en striptekenaar Joost Swarte, die zich op het gebied van architectuur begeven in het kielzog van de architect als creatieve genius. Vanaf eind jaren negentig ontstaat een beweging in de richting van het onderzoek.

Parallel hieraan is te zien dat de rol van de architect in het bouwproces verandert. In de jaren zestig stond de architect veelal aan de kant van de opdrachtgever en de bouwindustrie, zoals Groosman, Van den Broek en Van Tijen daaraan een eigen invulling gaven. In de jaren zeventig kiezen meerdere architecten de kant van de gebruiker. En bot geformuleerd is sinds de jaren tachtig sprake van een marginalisering tot de artistieke component en het observerende onderzoek dat lang niet altijd directe oplossingen aandraagt. De datascapes van MVRDV zijn hier uitingen van. De toenemende juridisering van het bouwproces en nieuwe contractvormen verminderen eveneens de zeggenschap van de architect over het ontwerp. De organisatie van het bouwproces in DBFMO-processen is tekenend voor de onderschikking van de architect.

Naast architecten die de mogelijkheid onderzoeken van nieuwe ontwerptechnieken, zijn er ook die zich toeleggen op het toepassen van nieuwe materialen. Architectuur is van oudsher sterk verbonden met materiaalkennis en kennis van bouwfysische eigenschappen. Vanuit het oogpunt van de architect als spil in het web van het bouwproces is de samenwerking van de ontwerper met opdrachtgevers, constructeurs en aannemers interessant, maar ook met wetenschap, productiebedrijven en leveranciers.

VERBANDEN

Commercie, Discours, Interieur

1960

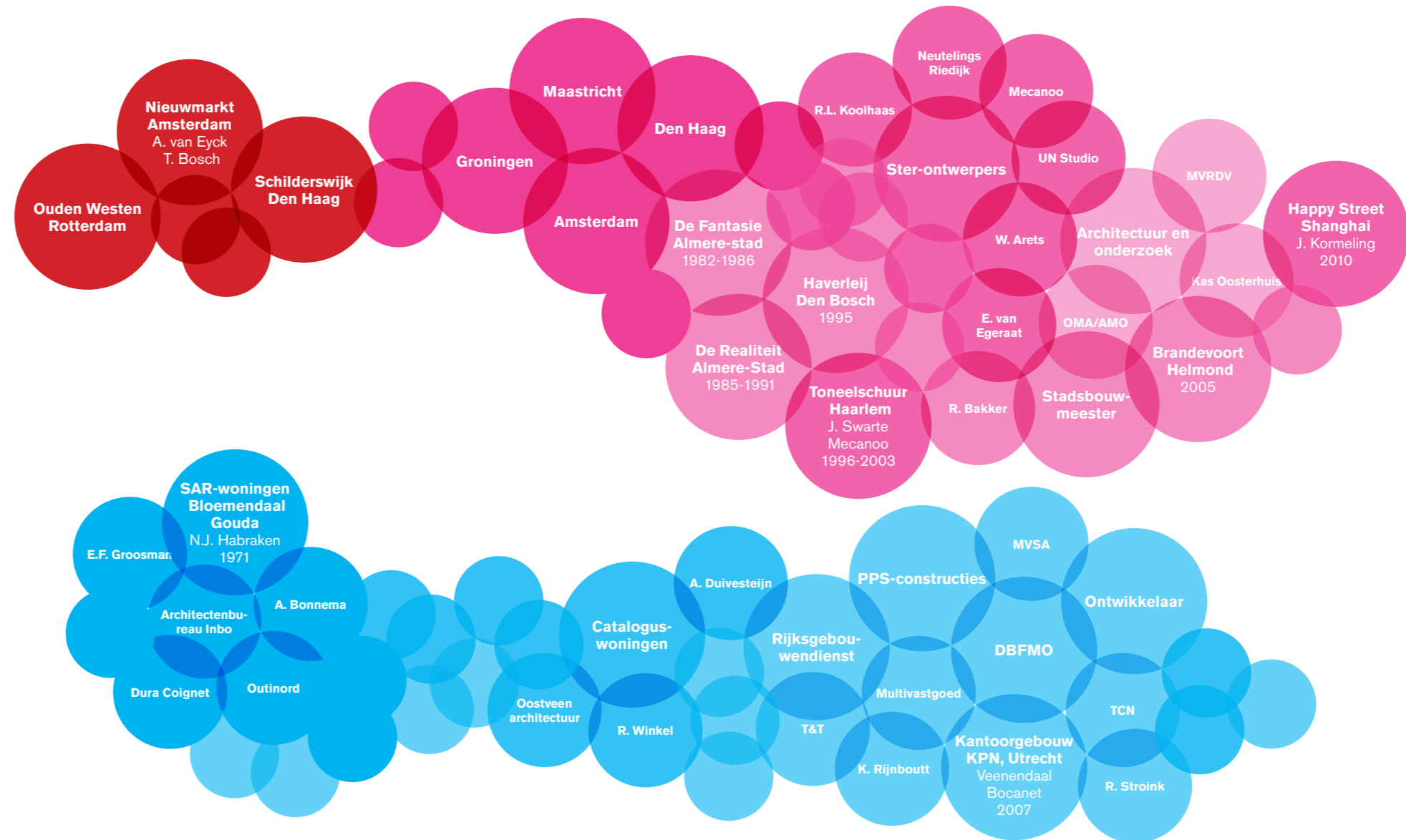
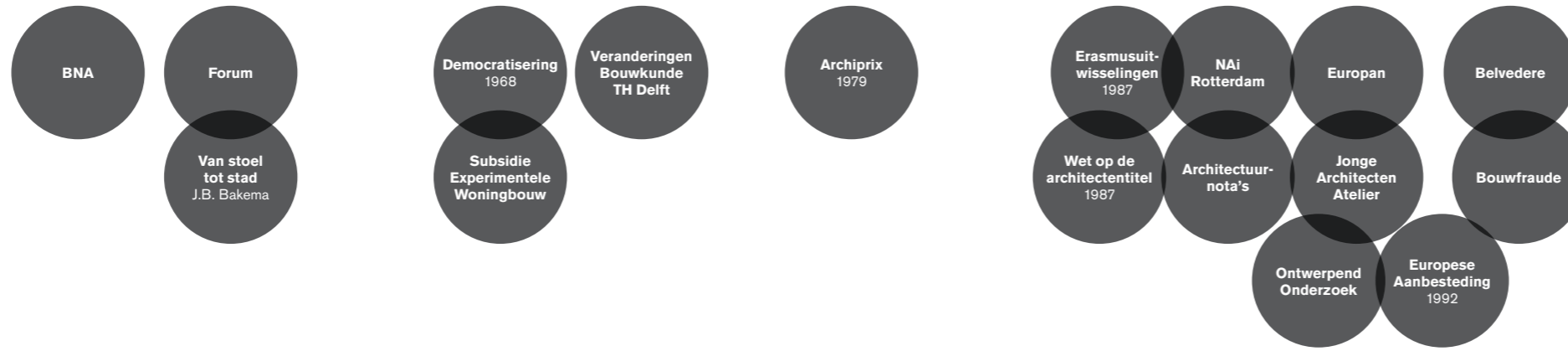
1970

1980

1990

2000

2010

CONTEXT

ARCHITECTUUR ALS SOCIAAL WERK

ARCHITECTUUR ALS CULTURELE ACTIVITEIT

Internationalisering

Ster-ontwerpers

Regisseur

Architectuur en onderzoek

TECHNIEK EN SAMENLEVING

Systeembouw

Cataloguswoningen

Juridisering

THEMA

Het belang van ruimtelijke planning is moeilijk te overschatten. De culturele component ervan is evident. Het is daarom een logisch onderdeel van de architectonische cultuur. Maar de projecten van de planning hebben vaak meer betrekking op ruimtelijk beleid dan op concreet ruimtelijk ontwerp.

ZWAARTEPUNTEN

De opeenvolgende Nota's Ruimtelijke Ordening, vanaf de voorloper in 1958 tot de Nota Ruimte in 2004, markeren de belangrijkste (omslag-)punten in het ruimtelijk beleid in Nederland. De nota's resumeren in veel gevallen het discours van het moment en zetten tevens de beleidslijnen uit die geregeld diepe sporen in het stadslandschap hebben nagelaten. Evident zijn de gebundelde deconcentratie uit de Tweede Nota, de groeikernen als overlooplocatie uit de Derde Nota, en de Vinex-locaties uit de Vierde Nota Extra. De relatie tussen beleid en uitvoering is echter in veel gevallen omfloerst. Uitzonderlijk in dit verband zijn wellicht de waterwerken en inpoldering: zoals de realisatie van de Flevopolder (1957, 1968) en de Deltawerken waaronder de Zeelandbrug (1965). Hier is de meest directe en best traceerbare relatie te vinden tussen beleid en uitvoering: wat er is, is het regelrechte uitvloeisel van beleid.

ONTWIKKELING

Op het gebied van ruimtelijke planning en beleid is de afstand tussen ontwerp en realisatie vaak groot, groter dan in de architectuur, en ook groter dan in de stedenbouw. Dat maakt dat het beeld van het Nederlandse (stads-)landschap slechts ten dele direct te herleiden is tot de denkbeelden die eraan ten grondslag liggen. Planning en al helemaal het beleid ten aanzien van planning, zijn minder gerelateerd aan concrete projecten dan aan nota's, visies, lezingen, opvattingen en interpretaties. De Randstad en het Groene Hart, Deltametropool, Brabantstad of Metropoolregio zijn beleidsmatige realiteiten, maar hebben minder pregnante een bestaan in het dagelijks leven. Hetzelfde geldt in zekere zin voor de Ecologische Hoofdstructuur. De periode 1960-2000 is te zien als de gloriejijd van de planning. De ruimtelijke ordening werd rond 1960 geïnstitutionaliseerd met de Wet op de Ruimtelijke Ordening. De soms als lapidair gekenschetste Nota Ruimte uit 2004 markeert in veel opzichten het einde van het overkoepelende ruimtelijke beleid van de rijksoverheid. In de laatste vier decennia van de twintigste eeuw groeide ook het ruimtebeslag veel sneller dan de bevolking. De bevolkingsgroei in deze periode, van bij benadering twaalf naar zestien miljoen, is ruim dertig procent. De toename van het ruimtebeslag tussen 1970 en 2010 was bijna vijfenzeventig procent.

VERBANDEN

Cultuur, Onderwijs, Openbaarheid, Woningbouw

17
RUIMTELIJKE
PLANNING

1960 1970 1980 1990 2000 2010

CONTEXT

VISIES

WONEN

Groeikern

LANDSCHAP-STEDENBOUW

GROTE WERKEN

Mainports

THEMA

Het verhaal van de Nederlandse stedenbouw in de naoorlogse periode begint met de wederopbouw na de zware destructie. Grote delen van de steden, de industrie en het land lagen in puin. De woningnood was groot. Voor de opbouw wordt een wederopbouwapparaat opgericht dat dirigistisch en voortvarend de herbouw zal gaan leiden. Voor de herbouw kloppen de ontwerpers aan bij een sterke traditie van stedenbouw die reeds voor de oorlog bestond en vorm had gekregen in het werk van onder anderen Berlage, Dudok en Van Eesteren.

82

ZWAARTEPUNTEN

Het zwaartepunt bij de stedenbouw ligt bij het zoeken naar samenhang tussen de ruimte, maatschappijvorming en planning, dat is een even ruimtelijke als maatschappelijke opgave. In de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog krijgt dat vorm in de herbouw en uitbreidingswijken, waarin een nieuw gemeenschapsleven kan ontstaan. In de jaren daarna zie we steeds meer gebieden waarvoor ontwerpers nieuwe ontwerpen tekenen: van bouwen voor de buurt, en de groeikernen, naar de herstructurering van industriegebieden. Het accent is dan verschoven van sturing door middel van een ontwerp naar planning via een proces.

het denken over stedelijke reconversie en hiervoor worden buitenlandse architecten ingezet. Bijvoorbeeld in Groningen, Maastricht en Den Haag. Natuurlijk blijven ook Nederlandse ontwerpers zich manifesteren. Vanuit het perspectief van herstructurering kregen in Amsterdam de stedenbouwkundige plannen voor het KNSM-eiland (Jo Coenen), het Java-eiland (Sjoerd Soeters) en Borneo-Sporenburg (West 8) veel aandacht van de vakwereld. In Maastricht maakt Jo Coenen een plan voor het voormalige Céramique-terrein.

Naast stadsvernieuwing en herstructurering is er ook nog sprake van uitbreiding van Nederlandse steden in de jaren negentig. Er is een stijgende vraag naar nieuwe woningen omwille van bevolkingsaanwas en nieuwe woonwensen als gevolg van veranderende levensstijl, een hoger welvaartspeil en toegenomen mobiliteit. Een aangepast ruimtelijk overheidsbeleid wordt vastgesteld in de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (Vinex) uit 1991, die nieuwe uitbreidingswijken voorziet dichtbij (of in) bestaande steden. Binnen dit kader staat opnieuw de identiteit van uitbreidingswijken centraal. In Prinsenland bij Rotterdam en Ypenburg bij Den Haag wordt het onderliggende cultuurlandschap als structuur- en identiteitsbepalend beschouwd door Palmboom en Van den Bout (Palmhout). In Dierdonk (Wissing) en Brandevoort (Krier) bij Helmond wordt teruggegrepen op neotraditionalistische beelden.

VERBANDEN

Bestaande stad en erfgoed, Openbaarheid, Ruimtelijke planning, Woningbouw

ONTWIKKELING

De jaren vijftig en begin jaren zestig worden gekenmerkt door het vraagstuk van de stadsuitbreiding en de nieuwe groeikernen. Jaap Bakema is in deze periode een luide stem in de discussies over de architectuur van de stad, met name tijdens de CIAM-congressen. De Rotterdamse groep Opbouw (met onder meer Bakema en Stam-Beese) ontwikkelt een systeem van stempels: stedelijke patronen waarin diverse woonvormen en woningtypen waren samengevoegd, zodat uiteenlopende bevolkingscategorieën geïntegreerd kunnen samenleven. In 1965 presenteert Bakema vanuit deze optiek zijn lineaire stadsuitbreiding voor Amsterdam, het Pampusplan. In de Eerste Nota Ruimtelijke Ordening (1960) en de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening (1966) worden de uitgangspunten van het groeikernenbeleid neergelegd. De opstellers willen de verstedelijking meer geleiden door speciaal daartoe aangewezen bevolkingskernen meer groei toe te staan dan andere.

De jaren zestig worden ook gekarakteriseerd door een combinatie van cityvorming en suburbanisering. Bestuurders zoeken de nodige ruimte voor bedrijfshuisvesting en autoverkeer eerst in de negentiende-eeuwse stadswijken, die men wil afbreken omwille van achterstallig onderhoud en slechte kwaliteit. Het protest van bewoners resulteert in vele debatten over 'bouwen voor de buurt', zoals bij de Nieuwmarktbuurt in Amsterdam, maar leidt ook vanaf de jaren zeventig tot 'vervangende nieuwbouw' zoals bij het Bickerseiland, de Haarlemmer Houttuinen en de Dapperbuurt in Amsterdam, alsook het Oude Westen in Rotterdam. In de groeigemeenten en buitenwijken wordt het model van grootschalige rationale stedenbouw dat populair is in de vijftiger en begin zestiger jaren, ingewisseld voor een humanere en gevarieerde stedenbouw. In deze laatste vorm van stedenbouw wordt hoge densiteit gekoppeld aan laagbouw (high-dense/low-rise) en soms ook aan autovrije woonerven.

Aan het einde van de jaren tachtig wordt de fragmentarische stadsvernieuwing vervangen door integrale stedelijke vernieuwing, waarbij de reconversie van oude haven- en industriegebieden een belangrijke rol speelt. De stad Rotterdam speelt een voortrekkersrol. De Rotterdamse Kunststichting organiseert in 1982 de manifestatie rond de 'Kop van Zuid', die nadien leidt tot de daadwerkelijke herstructurering van dit havengebied. In navolging hiervan worden ook in andere steden industrie- en havengebieden herontwikkeld als strategische projecten die een heilzaam effect moesten hebben op de hele stad.

City branding of een verleidelijk stadsbeeld wordt tijdens de jaren negentig steeds belangrijker in

85

1960

1970

1980

1990

2000

2010

- CONTEXT**
-
- GROOTSCHALIGE STEDENBOUW**
- - Overloopsteden
- HUMANE STEDENBOUW**
- Woonerven
 - Low rise - high density
 - Stadsvernieuwing
- STEDELIJKE Vernieuwing SCHOLENGEMEENSCHAPPEN**
- Reconversie
 - Herstructurering naoorlogse woonwijken
 - Uitbreidingswijken identiteit
- OBJECTIEVE STEDENBOUW**
-
- THEORIE**
-

THEMA

De verzorgingsstaat staat vanaf de jaren zestig in het teken van toenemende vrije tijd en een gevarieerder aanbod om de vrije tijd te besteden. Vanaf 1961 wordt de hele zaterdag voor het grootse deel van de beroepsbevolking een vrije dag. In 1962 wordt de veertigjarige werkweek ingevoerd, die vervolgens wordt teruggebracht tot 38 en 36 uur. Het aantal vakantiedagen neemt aanzienlijk toe; de onderwijsperiode wordt verlengd en bevolkingsgroepen die per definitie geen arbeid verrichten worden groter: werklozen, arbeidsongechikten en gepensioneerden. Sport, cultuur en vakantie zijn belangrijke invullingen van de vrije tijd. De verzorgingsstaat is voorwaardenscheppend actief. Overheden ondersteunen het oprichten van accommodaties (sportterreinen, recreatiegebieden, vakantieparken), het onderhouden van voorzieningen (musea, orkesten, toneelgezelschappen, bibliotheken), beschikbaar stellen van subsidies (kunst-beoefening), coördinatie van vraag en aanbod (radio en televisie). Cultuur, sport, recreatie en vakantie zijn de grote vrijetijdsbestedingen.

ZWAARTEPUNTEN

Vanaf de jaren zestig worden allerlei accommodaties ontworpen om de vrije tijd in door te brengen. Populaire gebieden zijn niet alleen de kust en de bossen, maar ook stedelijke locaties. Een bekend stedelijk vrijetijdsgedebied is het speelplaatsenprogramma dat Aldo van Eyck bedenkt voor de stad Amsterdam. Grote en kleine gemeenten ontwikkelen ook in grote aantallen sport- en recreatieprojecten, maar deze projecten zijn tot nu toe niet duidelijk geïnventariseerd. Daarnaast is er het veld van de vakantie- en recreatieparken, die vaak door verenigingen en stichtingen worden ontwikkeld, zoals Recreatiecentra der Nederlandse Hervormde Kerk (RCNKH), Recreatiecentra Nederland (RCN) of Buiten Stee, in 1969 voortgekomen uit een samenwerkingsverband van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten, de ANWB, NV Bouwfonds Nederlandse Gemeenten en de Heidemij. Verenigingen als Buiten Stee kochten de grond en ontwikkelden de woningen, waarna een coöperatieve vereniging, bestaande uit geïnteresseerde bedrijven, organisaties en particulieren, het bezit en beheer van de woningen overnam. Vanaf het einde van de jaren zestig wordt ook de private sector actief in vakantieparken, onder meer Sporthuis Centrum (later Centerparcs).

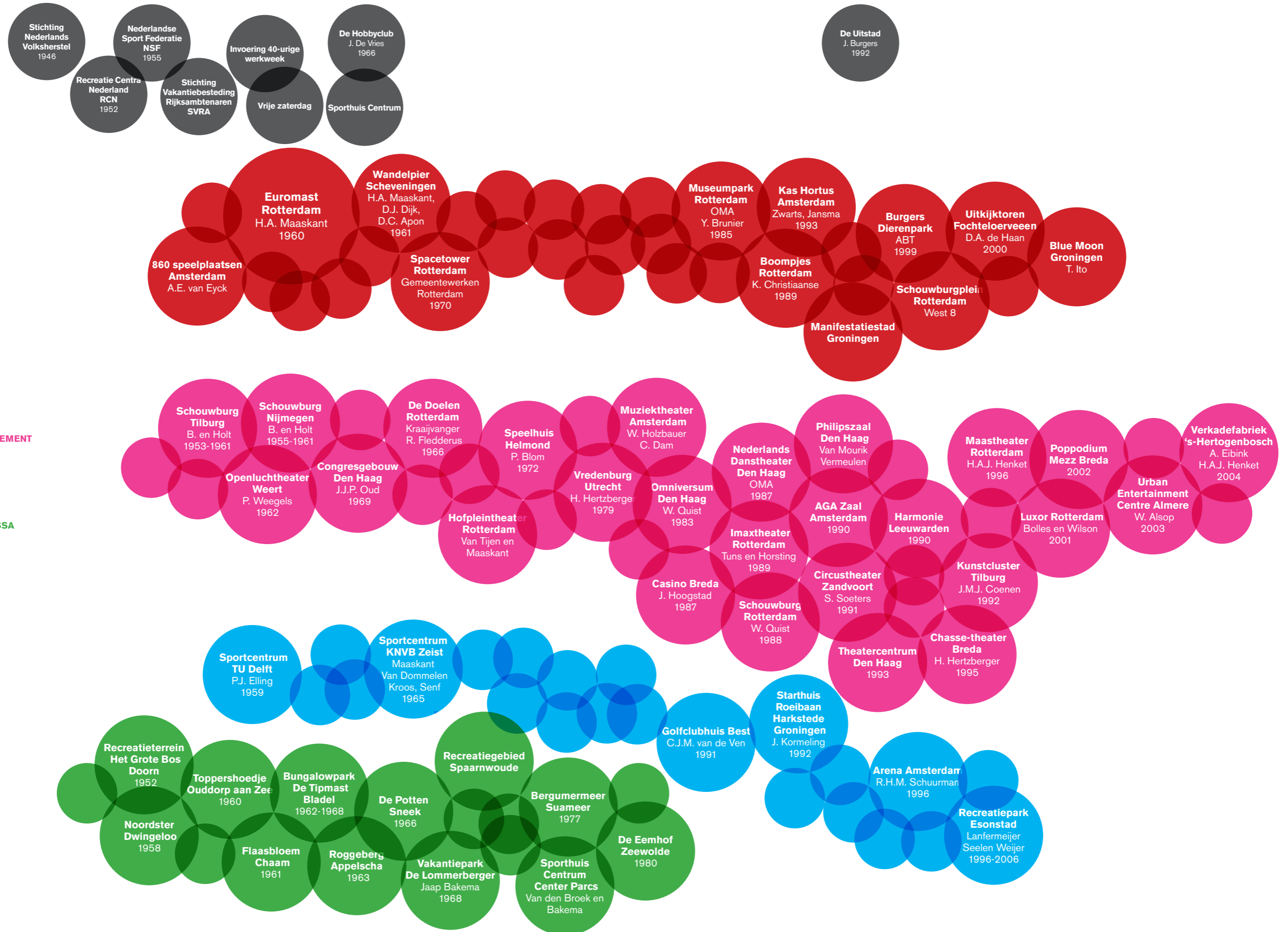
ONTWIKKELING

De hoofdontwikkelingen binnen dit thema zijn in de eerste plaats een toenemende democratisering en massificatie van de vrije tijd. Daarnaast vindt in de laatste decennia een grote diversificatie van het vrijetijdsaanbod plaats. De (overdekte) accommodaties voor de vrije tijd nemen exponentieel toe en private opdrachtgevers worden steeds belangrijker. Aan het einde van de twintigste eeuw is er een brede waaier van vakantie- en pretparken, maar ook van sportaccommodaties die door private opdrachtgevers zijn ontwikkeld. Diversificatie en individualisering zijn de kernthema's. De laatste decennia van de twintigste eeuw is sprake van meer nadruk op spektakel in deze accommodaties.

Een recente tendens is individualisering. Mensen lijken steeds minder geremd door normen bij hun keuzen op het punt van vrijetijdsbesteding. Ze zijn toleranter tegenover elkaar en minder huiverig om als genotzoeker te worden bestempeld. Ook een zekere flexibilisering in een andere betekenis is met deze individualisering verbonden: ze wensen bij de besteding van hun vrije tijd een minder grote afhankelijkheid van door anderen gereguleerde tijd. Het vrijetijdsaanbod en de accommodaties spelen hierop in. Het eventkarakter van de vrije tijd wordt steeds maar belangrijker. Dat vertaalt zich ook in de opdrachten voor architecten die het spectaculaire niet schuwen, of soms worden gevraagd om eventarchitectuur te ontwerpen in de vorm van entertainmentcentra of poppodia.

VERBANDEN

Cultuur, Openbaarheid

THEMA

Kantoren vormen het belangrijkste werkgebouw, hoewel met recht zou kunnen worden gesteld dat er ook in ziekenhuizen, winkels, scholen, musea, stations en in een brugwachtershuisje wordt gewerkt. En dat een deel van het productiewerk – de bouw en de landbouw bijvoorbeeld – voor een belangrijk deel niet in gebouwen plaatsvindt. Als omgeving waarin veel mensen een groot deel van hun leven doorbrengen, is de werkomgeving enorm belangrijk. Bijzondere werkomgevingen zijn echter incidenten. Uitzonderingen zijn bijvoorbeeld hoofdvestigingen van grote bedrijven, waarbij de opdrachtgever (tevens gebruiker) het gebouw gebruikt als visitekaartje, als representatie. Dat geldt zowel voor productieomgevingen, de dienstensector als voor kantooromgevingen. Dit soort omgevingen worden vaak door andere overwegingen bepaald dan door architectonisch-culturele. Met andere woorden, als er een terrein is waarin de commercie domineert, dan is het hier wel.

ZWAARTEPUNTEN

Als grootste werkgever van Nederland is de overheid verantwoordelijk voor de bedrijfshuisvesting van een zeer groot aantal voornamelijk kantoorwerknemers. Met de Rijksgebouwendienst als beheerder van de rijkshuisvesting, en soms ook als ontwerpende partij, of als keuzeheer voor de ontwerper, is een substantieel deel van het verhaal te situeren bij de Rijksgebouwendienst. Daarnaast zijn er verscheidene architecten(-bureaus) met een oeuvre dat voor een groot deel bestaat uit (verhuur-)kantoren. Dit zijn vaak bureaus met een lang bestaan, die niet het artistieke aspect laten prevaleren, en die zich voortdurend vernieuwen door de instroom van nieuwe partners. De lijn van Zanstra tot Van den Oever is daar een voorbeeld van.

Er is relatief weinig architectuurhistorisch onderzoek gedaan naar naoorlogse productieomgevingen in Nederland. Alhoewel veel van de productie in de loop van de tweede helft van de twintigste eeuw is verplaatst naar lagelonenlanden, en Nederland zich steeds meer onderscheidt als een dienstensamenleving, is de geschiedenis van de werkomgevingen als afspiegeling van die verandering evident.

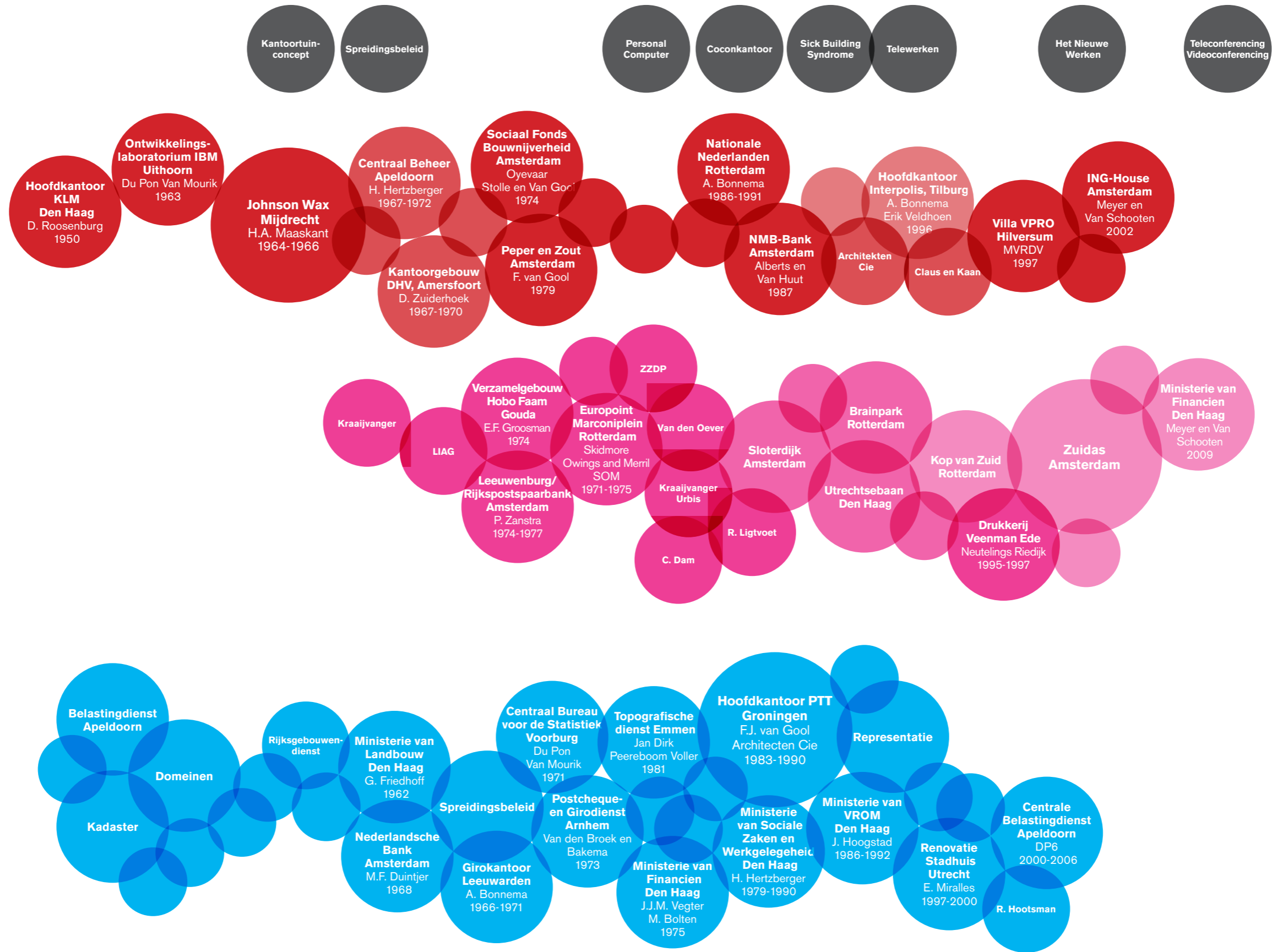
ONTWIKKELING

Het kantoorwerk heeft na de Tweede Wereldoorlog een enorme vlucht genomen. Specifieke aspecten van de kantoorgebouwen zijn de verandering in ruimtelijke organisatie en van locatie. Om met de kantoororganisatie te beginnen: simpel gesteld heeft de dominante kantoorindeling en werkvorm zich ontwikkeld van cellenkantoor via kantoorlandschap naar flexplek. Evidente voorbeelden van die ontwikkeling zijn Roosenburgs voormalige KLM-hoofdkantoor in Den Haag (1950), een cellenkantoor, Herman Hertzbergers Centraal Beheer uit eind jaren zestig, en de toen revolutionaire flexplekken van Interpolis in Tilburg (1996). Als vestigingsplaats voor een kantoor was aanvankelijk een binnenstedelijke setting dominant, vervolgens het bedrijvenpark in suburbia en daarna zichtlocaties langs de snelweg. De kantoorbouw krijgt geregeld te maken met fasen van overproductie of grootschalige leegstand. Voor andere werkomgevingen zoals productiebedrijven is niet goed bekend hoe deze zich hebben ontwikkeld, onder andere omdat ze zo divers zijn. Elektrische apparaten en nieuwe communicatiemiddelen hebben het kantoorwerk in allerlei sectoren enorm beïnvloed, en daarmee ook de inrichting van de ruimte: denk aan de toenmalige ponskaarten bij het bankwezen en aan internet en mobiele telefonie voor flexplekken.

VERBANDEN

Commercie: Kantoren, Ontwikkelaars, Warenhuizen en winkelcentra.
Internationaal.

- CONTEXT**
-
- CULTUREEL ELAN**
- Corporate identity
 - Kantoorruimte
 - Flexplek
- COMMERCIEEL**
- Bedrijvenpark
 - PPS-kantoren
- OVERHEID**
-

THEMA

In omvang is de woningbouw een van de grootste ruimtelijke opgaven. Bovendien is het merendeel van de woningen vanaf de Tweede Wereldoorlog gebouwd. Telde Nederland omstreeks 1945 ruim negen miljoen inwoners, in 2010 is dat bijna verdubbeld: ruim zestien miljoen. De laatste jaren wordt de groei iets afgeremd door de vergrijzing, wat overigens ook leidt tot nieuwe woningbouwopgaven. Alleen al vanwege het aantal is woningbouw een relevante opgave voor ontwerpers. Tegelijk kent Nederland een specifieke traditie van woningcorporaties, die als opdrachtgever optreden.

94

ZWAARTEPUNTEN

De vroege naoorlogse jaren staan in het teken van het wegwerken van de woningnood en het bouwen van het grote aantal. Bouwen van naoorlogse wijken, volgens wetten van rationalisatie en standaardisatie en begeleid door een centraal gestuurd apparaat zijn daarvoor kenmerkend. In de periode van 1970 tot heden kunnen andere aandachtspunten worden afgebakend, volgens drie grote gewrichten. Van 1970 tot 1985 ligt een zwaartepunt bij kleinschalige stadsvernieuwing. Het decennium daarna vindt een groot deel van de woningbouwopgave plaats binnen de stedelijke herstructurering (1985-1995). Vanaf 1995 is bouwen in het kader van Vinex dominant (1995-2010). Naast deze rubricering in perioden van beleidsaccenten zijn er ook spraakmakende gebeurtenissen, zoals de European-cyclus (sinds 1992) en de Bouwrai-exposities in Almere.

ONTWIKKELING

In de nasleep van de vernietigingen en beschadigingen van de Tweede Wereldoorlog wordt de woningnood in de jaren vijftig als volksvijand nummer één aangeduid. Nadat eerst de industrie en infrastructuur weer was opgebouwd, kwam vanaf de jaren vijftig de woningbouwproductie op gang. De volkshuisvesting werd een belangrijk instrument van een geleide economie. De overheid speelde een centrale rol als financier en subsidiënt. Zo bleven huurprijzen en – als gevolg daarvan – lonen laag, wat de opbouw van industrie en de exportpositie van Nederland ten goede kwam. Het tempo van de woningbouw werd gecontroleerd, zodat er geen massale werkloosheid zou ontstaan op het ogenblik dat de woningnood voorbij was. Vanaf 1951 stelde de overheid de financiering afhankelijk van toetsing aan Voorschriften en Wenken (V&W), die tijdens de Tweede Wereldoorlog waren voorbereid door de studiegroep Woningarchitectuur (Van Tijen, Merkelbach, Berghoef, Van Embden, Van den Broek). In de Tweede Nota inzake de Ruimtelijke Ordening (1966) kondigde de overheid een beleid van 'gebundelde deconcentratie' aan: nieuwe woningen moesten vooral in buitenwijken en groeigemeenten worden gerealiseerd. De woningnood is grotendeels opgelost en wordt nu een welvaartverschijnsel: jongeren verlaten steeds vroeger het huis en zoeken goedkope woningen. Een deel neemt zijn toevlucht tot kraken; het illegaal bewonen van leegstaande panden. In de jaren zeventig voert de regering het woonrecht voor jongeren vanaf 18 jaar in. De overheid volgt ook een beleid wat doorstroming wordt genoemd: nieuwe woningen buiten de stad moeten de binnenstedelijke woningvoorraad vrijmaken voor lagere inkomensgroepen. Vanaf de tweede helft van de jaren zestig wordt buurtverzet tegen de gehele of gedeeltelijke afbraak van negentiende-eeuwse wijken een belangrijk argument voor vervangende nieuwbouw. Voorbeelden zijn Bickerseiland, de Haarlemmer Houttuinen en de Dapperbuurt in Amsterdam, alsook het Oude Westen in Rotterdam. In de groeigemeenten en buitenwijken wordt het model van grootschalige rationale stedenbouw (populair in de vijftiger en begin zestiger jaren) ingewisseld voor humanere en gevarieerde woonwijken waarin een hoge densiteit wordt gekoppeld aan laagbouw (high-dense/low-rise) en soms ook aan autovrije woonerven. Ook in de jaren negentig is er nog sprake van een uitbreiding van de woningvoorraad. Er is een stijgende vraag naar nieuwe woningen omwille van bevolkingaanwas en nieuwe woonwensen als gevolg van een veranderende levensstijl, een hoger welvaartspeil en toegenomen mobiliteit. Een aangepast ruimtelijk overheidsbeleid wordt vastgesteld in de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening Extra (Vinex) uit 1991, die nieuwe uitbreidingswijken voorziet dichtbij (of in) bestaande steden.

97

VERBANDEN

Bestaande stad en erfgoed, Openbaarheid, Ruimtelijke planning, Stedenbouw

21
WONINGBOUW

CONTEXT

BOUWEN VOOR HET GROTE AANTAL 1945-1970

STADSVERNIEUWING 1970-1985

Typologische differentiatie

Woontype en stedelijke context

Vervangende nieuwbouw

Collectief wonen

STEDELIJKE HERSTRUCTURE- RING 1985-1995

Moderniteit zonder dogma

Herontwerp traditie

VINEX 1995-2010

Vrije kavels

WOONHUIS ALS LABORATORIUM VAN HEDENDAAGSE ARCHITECTUUR

THEMA

Zorg is een thema dat ruim is op te vatten. Behalve de medische infrastructuur, waarvan het algemene ziekenhuis de belangrijkste typologie is, kunnen ook allerlei andere ‘total institutions’ hierin worden opgenomen, van verpleegtehuizen en hospices tot internaten en tbs-klinieken. Daarnaast is ook ouderenhuisvesting deels georganiseerd in ‘total institutions’ en deels als ‘gewone’ woningbouw voor een specifieke doelgroep. Met enige rekkelijkheid kunnen ook uitvaartcentra, crematoria en begraafplaatsen bij de zorg worden ondergebracht, evenals de recente ‘wellness’ architectuur. De zorg, zowel de echte medische zorginstellingen (verpleging) als opvang en huisvesting, was vooral de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog nog sterk verzuild, wat in de namen van bijvoorbeeld ziekenhuizen nog altijd is te herkennen. Doorgaans kwamen opdrachtgever en architect uit dezelfde zuil. In de loop der tijd is de coördinerende en financierende rol van de overheid vergroot.

98

ZWAARTEPUNTEN

Een zwaartepunt is te vinden in de bouw van grote algemene ziekenhuizen, die meer dan enig ander terrein van de recente architectuur een specialisme lijkt te zijn. Een beperkt aantal bureaus heeft belangrijke werken gerealiseerd zoals Cramer en Kruisheer, Duintjer Isthā, EGM, Hendriks Campman Tennekes, De Jong Gortemaker Algra, Wiegerinck. Tussen 1955 en 1970 is overal in Nederland een groot aantal nieuwe ziekenhuizen gebouwd, onder meer door deze architectenbureaus. Vrijwel alle universiteitssteden kregen grote academisch-medische centra. In de jaren zeventig ontstaat kritiek op de grootschaligheid van de zorginstellingen, en zal een tendens tot humanisering inzetten.

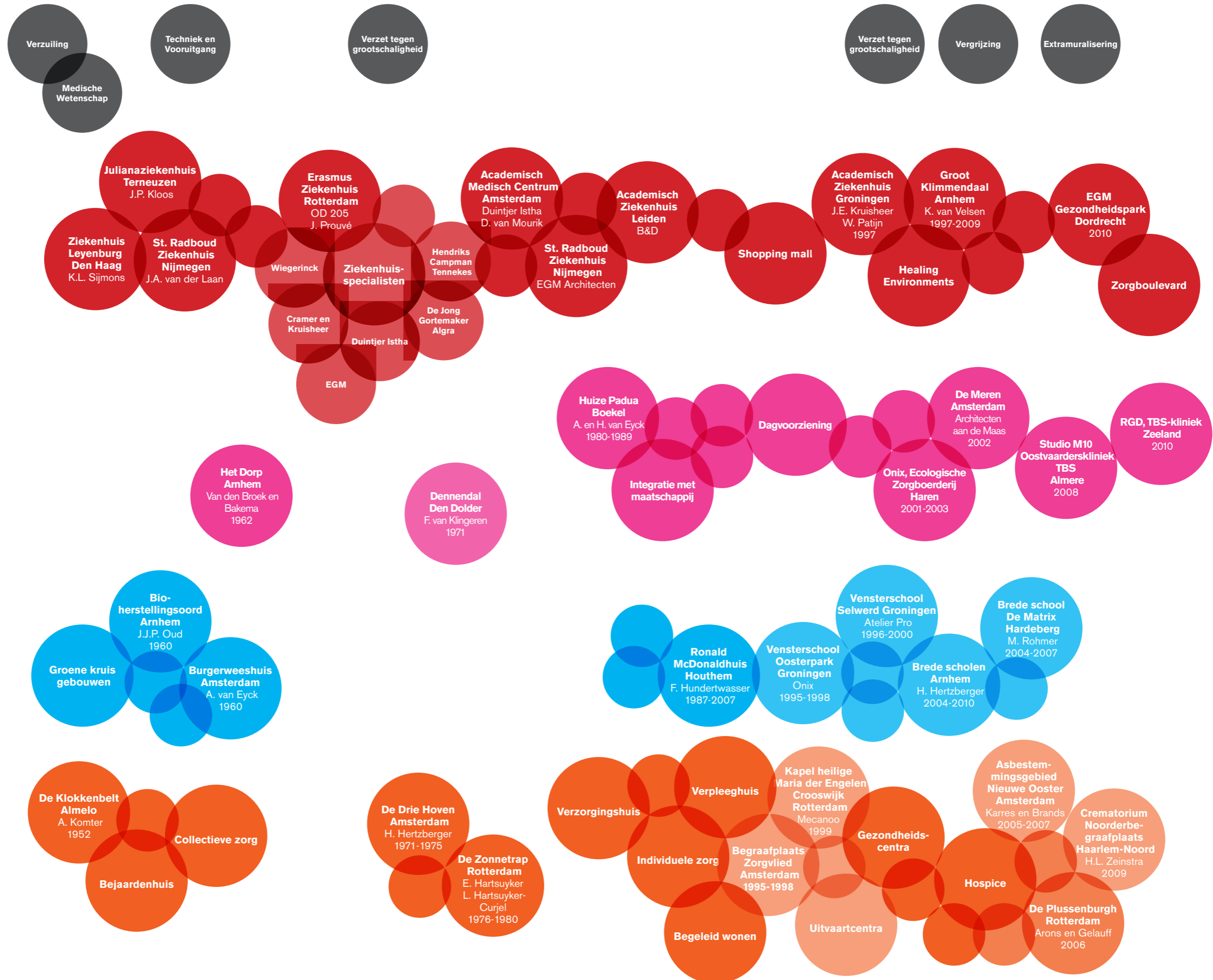
ONTWIKKELING

Demografische ontwikkelingen, welvaartstoename en nieuwe (wetenschappelijke) inzichten zijn voor veel zorgarchitectuur van cruciale betekenis. De golf van ziekenhuizen in de jaren zestig en zeventig is daar een uiting van. Meer dan enig andere gebouwtype is het ziekenhuis een work in progress, waarbij uitbreidingen, verbouwingen, renovaties en aanpassingen aan de orde van de dag zijn. De gefaseerde bouwgeschiedenis van ziekenhuizen maakt ze tot de kathedralen van de naoorlogse tijd, waarvan het auteurschap niet precies is toe te schrijven aan een persoon of bureau. De ziekenhuizen hebben zich in een halve eeuw ontwikkeld van zakelijk-hygiënische gebouwen via dorps-humane clusters tot complexen die gelijkenissen vertonen met shopping malls (zorgboulevards). Hierbij wordt met meer of minder succes geprobeerd het ziekzijn deel te laten zijn van het dagelijks leven. Zowel in geestelijke gezondheidszorg, mindervalidenzorg, jeugdzorg als in ouderenzorg is een tendens van grootschalige, institutionele, collectieve zorg- en opvangvoorzieningen naar kleinschalige, huiselijke, individualistische woonvormen. De laatste decennia neemt het belang toe van kleinschalige, poliklinische zorg en de behandeling in particuliere klinieken.

101

VERBANDEN

Onderwijs: Multifunctionele centra, Universiteitscampussen.
Openbaarheid: Publieke gebouwen, Semi-openbare ruimte.

KEU ZES MA KEN TOE LICH TING OP

WERK WIJZE VAN VER ZAME LEN

102

1. RUIMTELIJKE ORDE

De ruimtelijke planning heeft in de tweede helft van de twintigste eeuw een grote vlucht genomen. Bovendien zijn in internationaal perspectief de reikwijdte en complexiteit van het Nederlandse ruimtelijke beleid sterk geprofileerd. Het globale beginpunt van de in beeld gebrachte periode is 1960. Dat is het jaar waarin de eerste nota inzake de ruimtelijke ordening verscheen, een mijlpaal in de benadering van de gebouwde omgeving in Nederland. De nota's die sindsdien zijn gepubliceerd, vormen zowel een weerspiegeling van de heersende gedachten op het gebied van ruimtelijke ordening, stedenbouw, landschapsarchitectuur, infrastructuur en samenleving, als een beleidsmatige richtlijn voor ontwikkelingen op alle terreinen van de gebouwde omgeving. De institutionalisering van de ruimtelijke planning weerspiegelt zich in een groot aantal implementaties, beleidsdocumenten en instellingen zoals de Rijksplanologische Dienst, het ministerie van VROM, het Ruimtelijk Planbureau en het College van Rijksadviseurs. Naast het nationale ruimtelijke beleid en de invloed uit 'Brussel' zijn er ook provinciaal, gemeentelijk en deelgemeentelijk beleidslijnen op ruimtelijk gebied.

Het ruimtelijk beleid heeft directe consequenties gehad in een groot aantal ontwikkelingen. Van zogeheten groeigemeenten die de uitkomst zijn van het beleid van gebundelde deconcentratie tot de Vinex-wijken die gestalte moesten geven aan het beleid van de compacte stad. Sporen van dit ruimtelijke beleid zullen niet alleen te vinden zijn in archieven die rechtstreeks betrekking hebben op ruimtelijke planning, maar ook in archieven van ontwerpers die zich hebben beziggehouden met terreinen waarop het beleid van ruimtelijke planning consequenties heeft gehad, zoals natuur en landschap, stad en stedenbouw, woningbouw, infrastructuur en mobiliteit, spreiding en clustering van bedrijvigheid, cultuur en bevolking.

PRIORITEIT

Archieven die inzichten kunnen geven in de betekenis en consequenties van het overheidsbeleid van ruimtelijke planning, op nationaal, regionaal en/of lokaal niveau.

2. STAD EN STEDELIJKHEID

In de verstedelijkte samenleving die Nederland is – en sinds 1965 nog meer is geworden – speelt het denken over de stad, de omgang met de bestaande stad, het maken van de nieuwe stad en de notie van stedelijkheid in de bestaande en de nieuwe stad, een eminente rol. Een groot deel van de productie en cultuur van de architectuur, stedenbouw en landschapsarchitectuur heeft betrekking op stad en stedelijkheid.

Belangrijk aandachtspunt in de ontwikkeling van stad en stedelijkheid zijn ontwerpthema's die zich toespitsen op de verstedelijking van gebieden en die zich buiten de historische kernen bevinden. Twee grote aandachtsdomeinen tekenen zich daarbij af: a) de gebieden zoals groeikernen, uitbreidingswijken en Vinex die samen gaan vormgeven aan de polynucleaire stad en b) de reconversie van gebieden die voorheen wel tot de stad behoorden, maar niet als woongebied, zoals oude havengebieden en industrieterreinen.

Deze twee soorten van nieuwe stedelijke gebieden roepen vraagstukken op waarmee architecten en stedenbouwkundigen aan de slag zijn gegaan. Twee van de belangrijkste vraagstukken zijn: a) de vraag van centraliteit: hoe deze nieuwe gebieden te voorzien van centra die op de reeds bestaande stad aansluiten en b) de vraag naar openbaarheid van deze nieuwe gebieden.

PRIORITEIT

Archieven die duidelijke uitspraken doen over de noties van stedelijke centraliteit en van openbaarheid.

103

3. WELVAART EN WELZIJN

Na het eerste herstel van de oorlogsschade ging de wederopbouw in de jaren zestig een nieuwe fase in, met de snelle welvaarts-groei die vanaf 1958 gestalte kreeg. De ontwikkeling van de welvaartsmaatschappij leidde enerzijds tot een voordien ongekend consumptisme, maar anderzijds ook tot de uitbouw van een omvangrijke infrastructuur voor welzijn en vrije tijd.

Centrale ijkpunten van de welvaartsmaatschappij zijn de nieuwe typen van gebouwen voor 'welzijn' die de welvaartsstaat op zijn conto heeft. In ons landschap leggen zij daar zichtbare getuigenis van af. Er is sprake van een groei en diversificatie van voorzieningen in de tweede helft van de twintigste eeuw. De verscheidenheid is groot. Het varieert van verzorgingsinstellingen zoals ziekenhuizen en bejaardentehuizen, tot de infrastructuur voor sport, cultuur en recreatie. Vele van deze projecten articuleren een specifieke visie op de rol van verschillende socioculturele groepen binnen de samenleving: ze illustreren een visie op de relatie tussen individu en collectief. Daarmee is deze architectuur te begrijpen als een uitdrukking van opvattingen over de organisatie van de welvaartsamenleving.

PRIORITEIT

Archiven die via innovatieve bouwtypen – direct of indirect – de nieuwe relatie tussen individu en collectief binnen de welvaartsstaat articuleren.

4. ARCHITECTONISCHE CULTUUR

Voor het Nederlands Architectuurinstituut, dat zich heeft gericht op het verzamelen van de culturele component van de architectuurproductie, is het grote onderwerp, de architectonische cultuur, van evident belang. De architectonische cultuur sinds de jaren zestig laat een opeenvolging van generaties en individuen zien met elk hun eigen thema's en antagonisme; los van de individuele lijnen zijn er algemenere ontwikkelingen te zien die niet tot Nederland beperkt blijven, maar ook hier van betekenis zijn in de rol en positie van de architect.

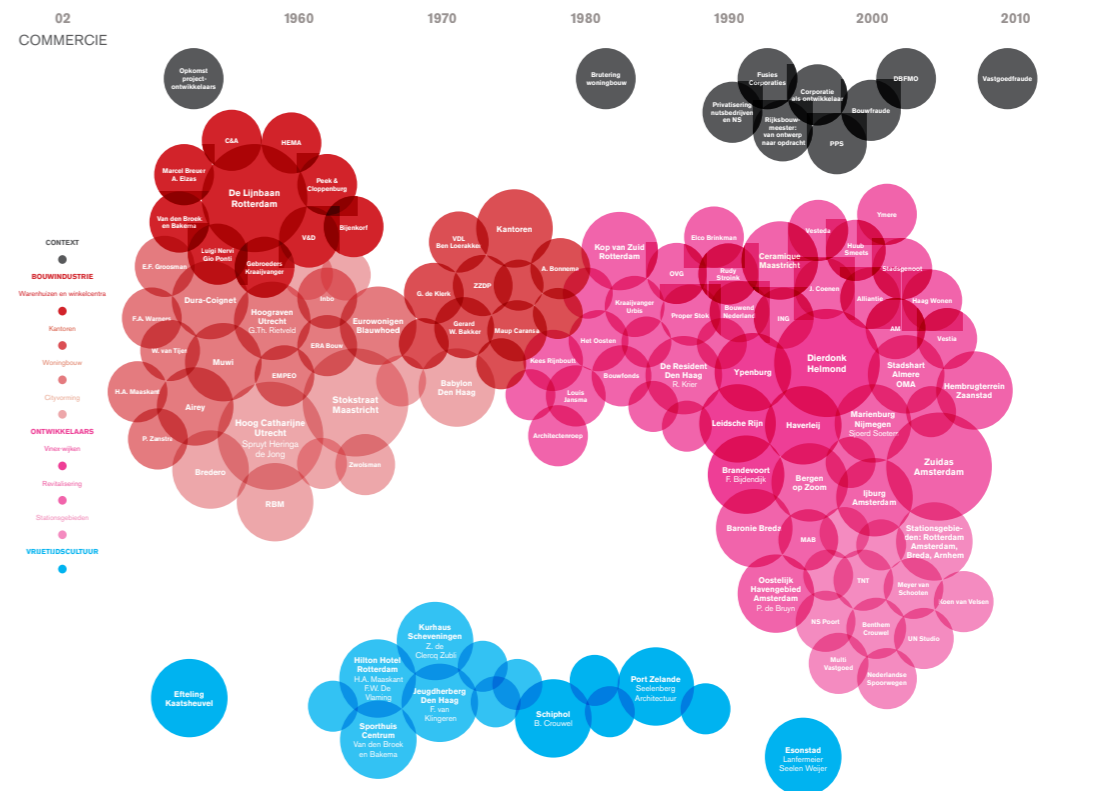
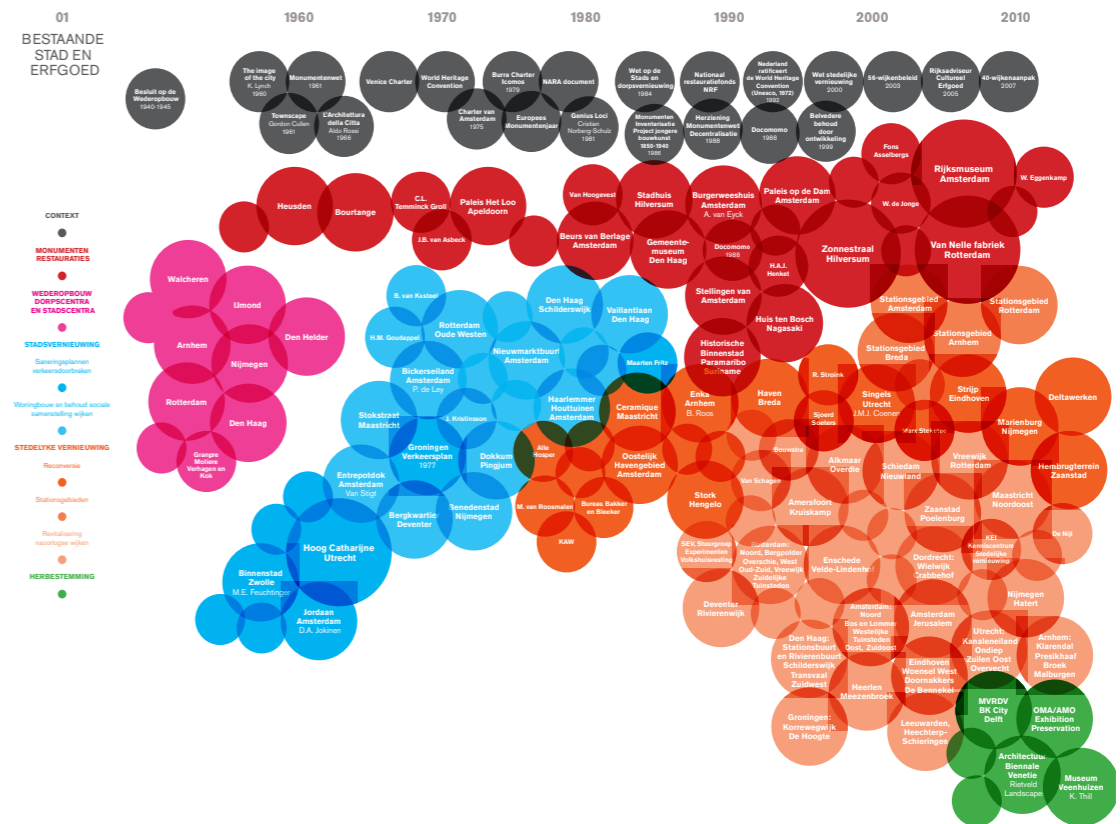
In grote lijnen zijn er in de architectuur sinds 1965 drie profielen die zowel het beeld als het zelfbeeld van de architect hebben bepaald. In de jaren zestig was er de overtuiging in het probleemoplossend vermogen van de architectuur door techniek. De architect als geëngageerde ontwerper veranderde geleidelijk. In de jaren zeventig werden sociale en maatschappelijke motieven belangrijker en de dialoog kwam voorop te staan. Vanaf de jaren tachtig neemt de betekenis toe van de architectuur als (individuele) culturele activiteit. Aanvankelijk lag het accent op de creatieve schepping. Nu ligt het meer op collectieve exploratie en research.

Deze veranderingen spelen zich niet louter af in een nationale context. Zeker sinds het vrije verkeer van goederen, diensten en personen in de EU en tendensen van globalisering is sprake van een Europese en mondiale ruimte. In veel gevallen zullen de afzonderlijke architect en zijn of haar archief slechts impliciet een weerspiegeling zijn van de algemenere ontwikkelingen in de architectonische cultuur, maar juist in de archieven van de protagonisten van de Nederlandse architectonische cultuur, zullen deze aspecten manifest zijn.

PRIORITEIT

Archiven die de veranderende rol van de ontwerper illustreren.

INDEX KAARTEN

INDEX KAARTEN

03
CULTUUR

1960 1970 1980 1990 2000 2010

- CONTEX
 ● MULTIFUNCTIONELE CENTRA
 ● EVENT EN VERKIJNG
 ● CULTUUR EN HET ALLEDAGSE
 ● TEKTONISIELE SPANVINGEN ALS PROEFTUUN

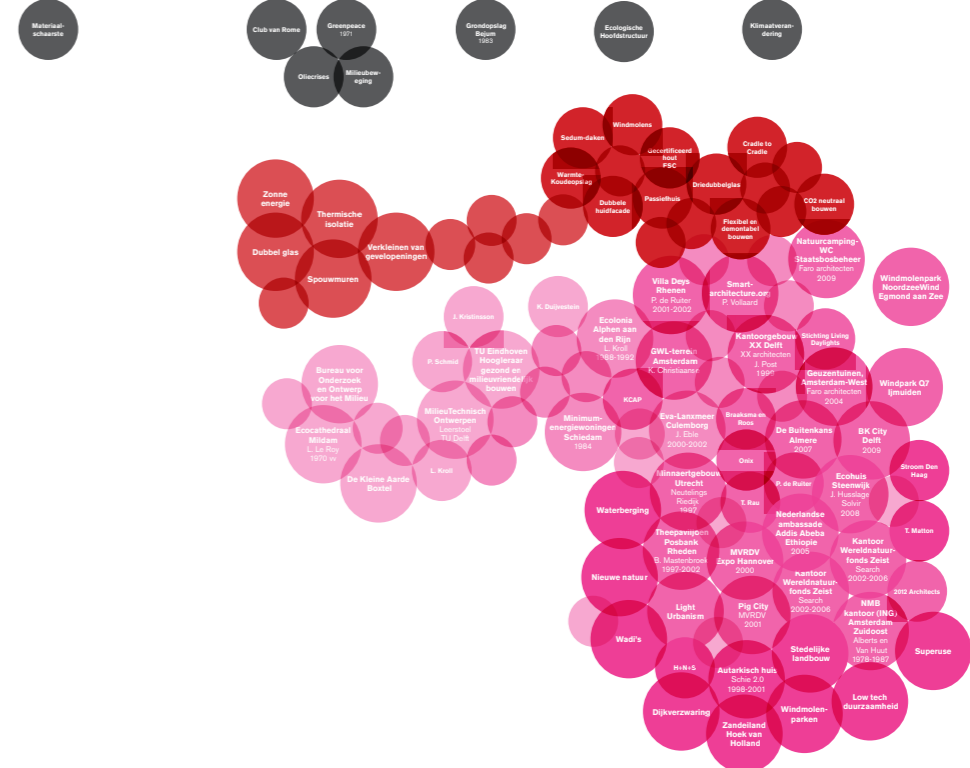

INDEX KAARTEN

05
DUURZAAMHEID

1960 1970 1980 1990 2000 2010

- CONTEX
 ● MILIEUWIST BOUWEN
 ● Ecologische leefomgeving
 ● Technische innovaties

04
DISCOURS

1960 1970 1980 1990 2000 2010

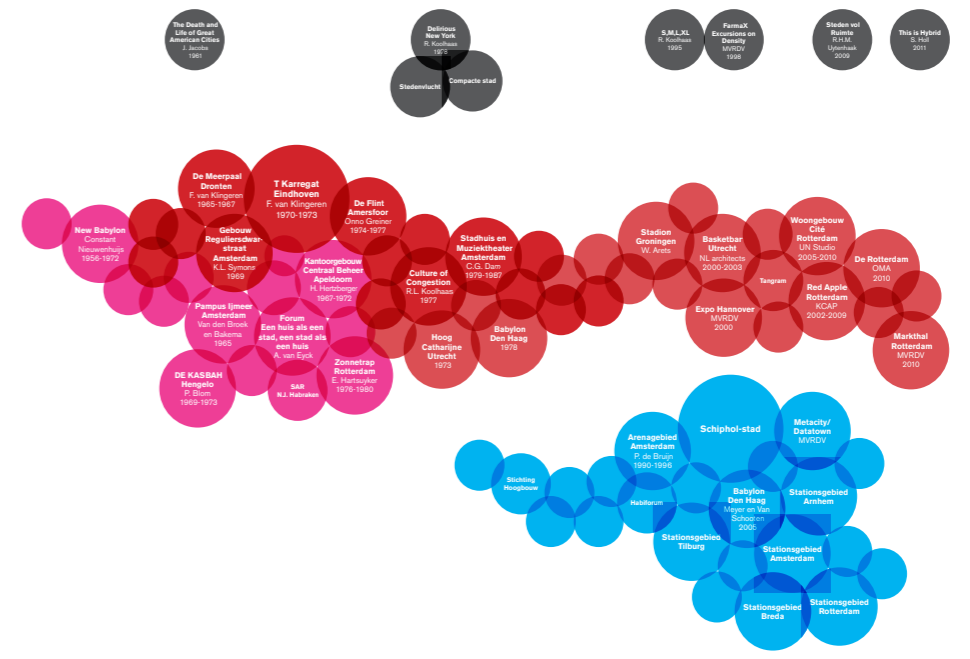
- CONTEX
 ● ONDERZOEK EN POSTIES
 ● MEDIA

06
HYBRIDE ARCHITECTUUR

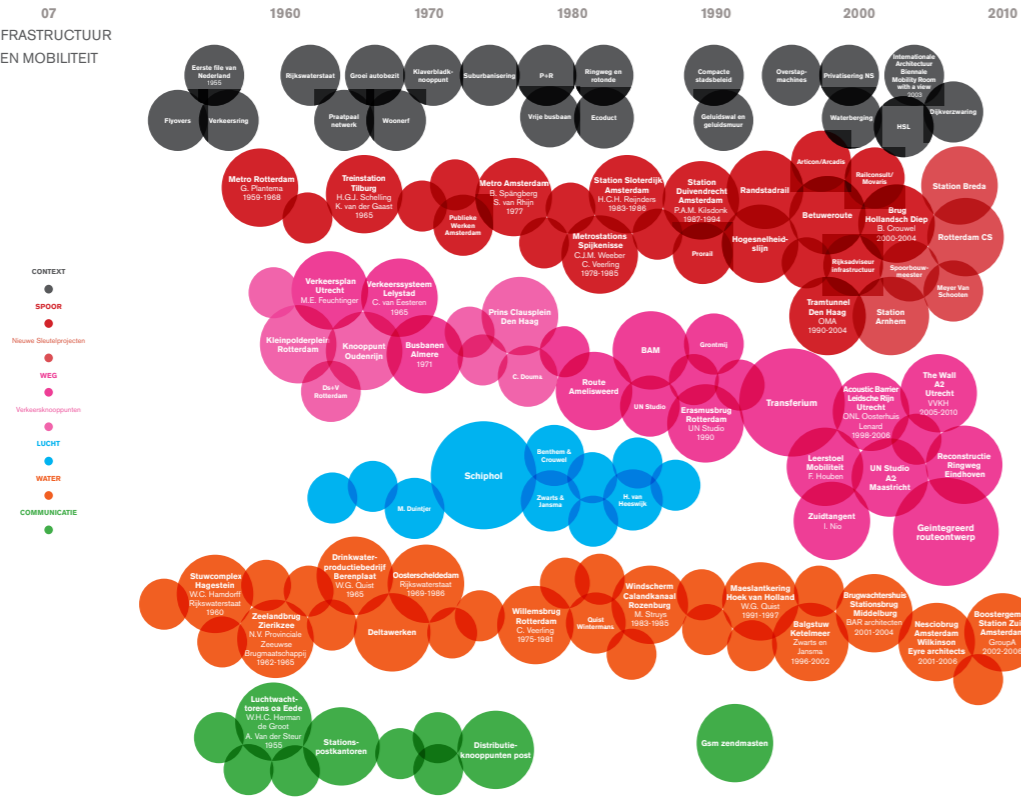
1960 1970 1980 1990 2000 2010

- CONTEX
 ● VERZAMELGEBOUWEN
 ● Hybride gebouwen
 ● MEGASTRUCTUREN
 ● COMPACTE STAD

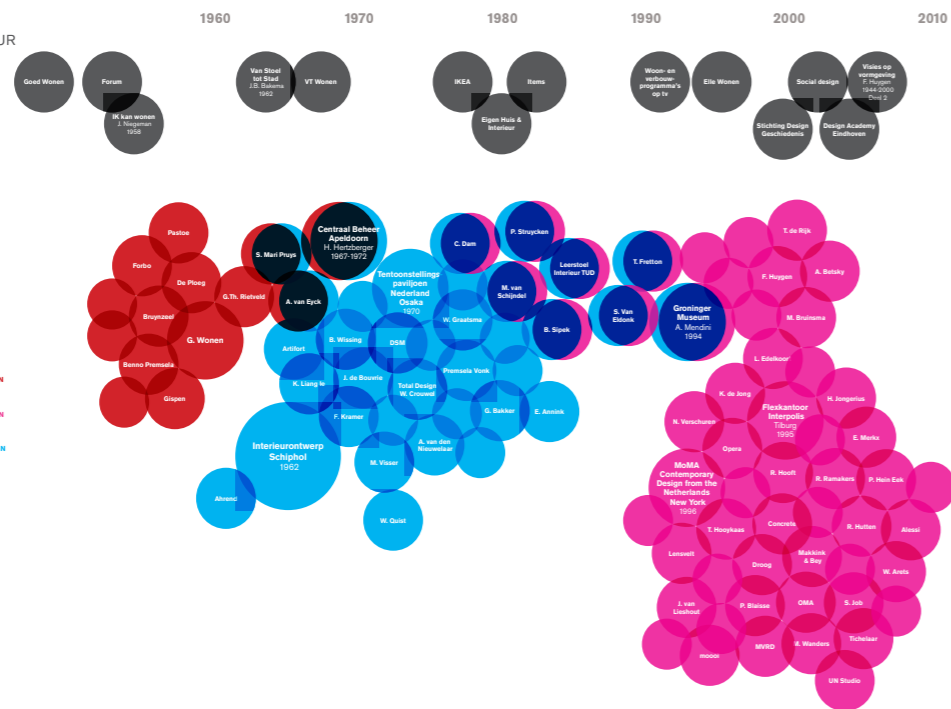

INDEX KAARTEN

07
INFRASTRUCTUUR
EN MOBILITEIT

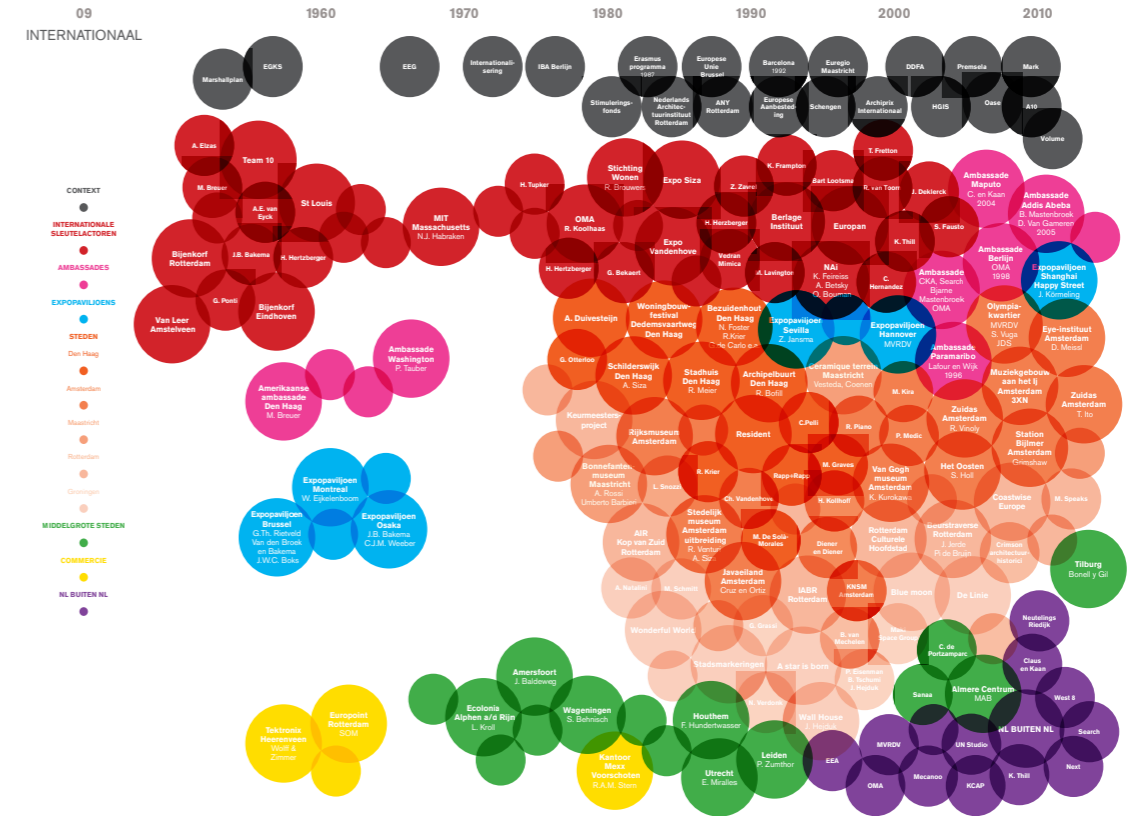

08
INTERIEUR

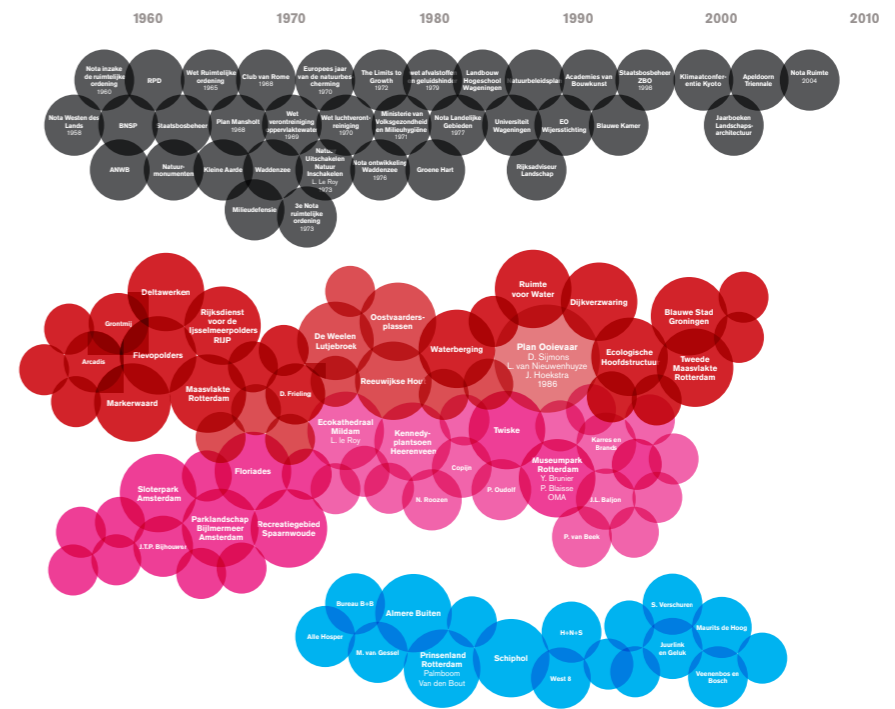

INDEX KAARTEN

09
INTERNATIONAAL

10
LANDSCHAP

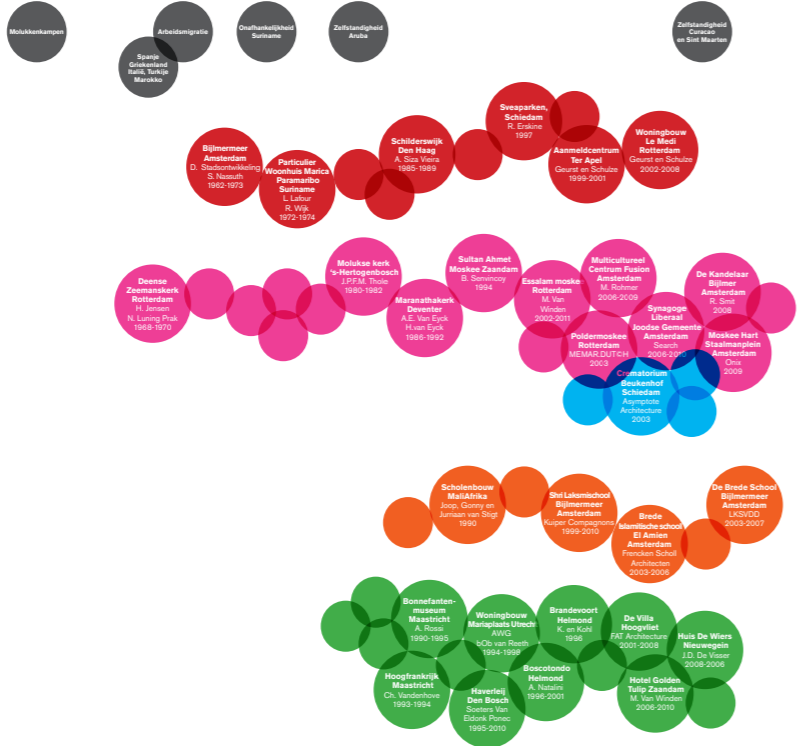

INDEX KAARTEN

11
MULTI-
CULTUREEL

1960 1970 1980 1990 2000 2010

- CONTEX
- WONINGBOUW
- GEREDSINDZEN
- BEGRAVEN EN UITVAART
- MUSICULTUREEL ONDERWIJS
- EXPLICITE CULTURELE UITINGEN

INDEX KAARTEN

13
OPENBAARHEID

1960 1970 1980 1990 2000 2010

- CONTEX
- PUBLIEKE GEBOUWEN
- SEMI-OPENBAARE RUIMTE
- OPENBAARE RUIMTE IN WIKEN
- STEDELIJKE OPENBAARE RUIMTE

12
ONDERWIJS

1960 1970 1980 1990 2000 2010

- CONTEX
- WETenschappelijk EN Hoger ONDERWIJS
- VOORTZETZEND EN BEHOEF ONDERWIJS
- PRIMAIR ONDERWIJS EN OPVANG

14
OVERHEID

1960 1970 1980 1990 2000 2010

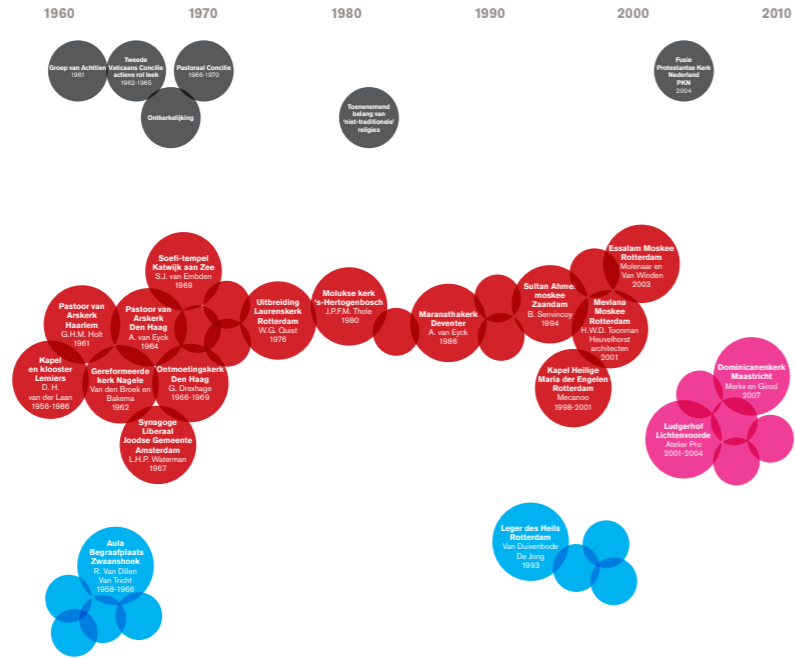
- CONTEX
- VERBODEN DENKBEELD
- MONUMENTALITEIT MEGA-INFRASTRUCTUUR
- LAAGDEMPELIGHEID
- MODERNITEIT REPRESENTATIE
- VLAGGENDRAGERS, AMBASADES

INDEX KAARTEN

15
RELIGIE

CONTEX
GEREDSHOZEN
HERBESTEMMING
KERNGEBOUWEN
RELIGIEUZE EN
CHARITATIEVE
VOORZIENINGEN

INDEX KAARTEN

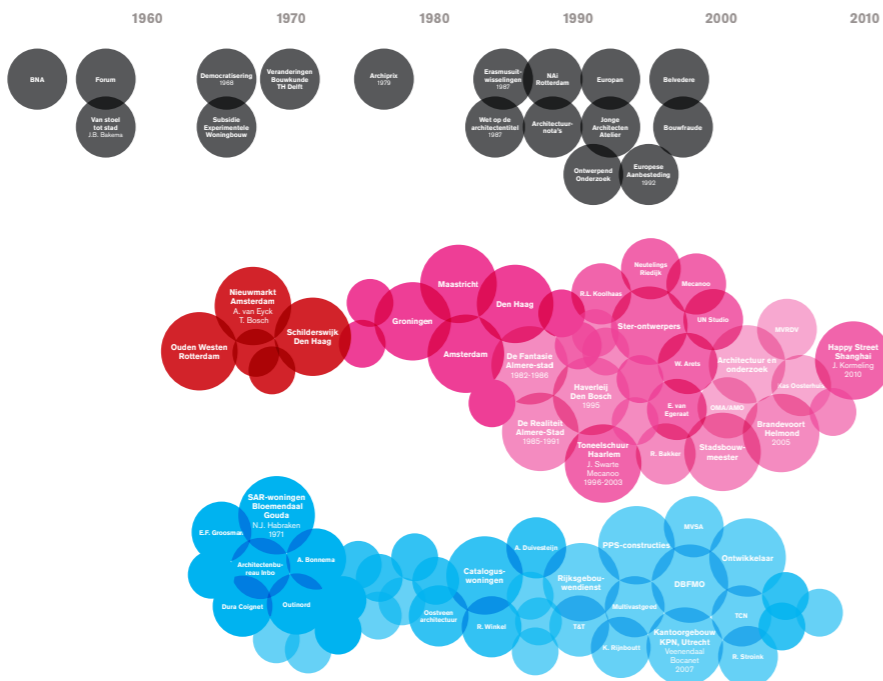
17
RUIMTELIJKE
PLANNING

CONTEX
VISES
WOMEN
Groepen
LANDSCHAP-STEDEBOUW
GROTE WERKEN
Marktoets

16
ROL ARCHITECT

CONTEX
ARCHITECTUUR ALS
SOCIAAL WERK
ARCHITECTUUR ALS
CULTURELE ACTIVITEIT
Interdisciplinair
Stad-ontwikkeling
Reguleren
Aanpakken en verbinden
TECHNIEK EN SAMENLEVING
Opbouw
Cultuurplanning
Jouissance

18
STEDENBOUW

CONTEX
GROOTSCHALIGE
STEDENBOUW
Overstapelen
HUMANE STEDENBOUW
Wonen
Low rise - High density
Stedenbouwkunde
STEDELIJKE VERNIEUWING
SCHOLENGEMEENSCHAPPEN
Recreëren
Herontwikkeling van bestaande
Uitgangspunten
OBJECTIEVE STEDENBOUW
THEORIE

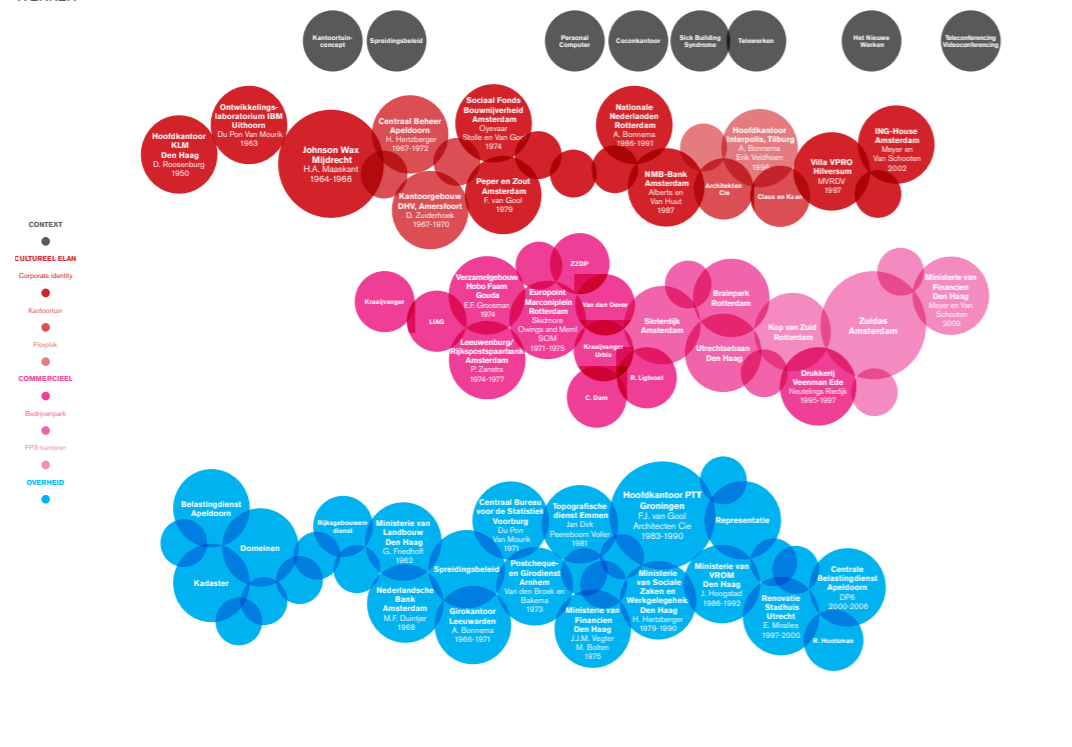

INDEX KAARTEN

19 VRIJE TIJD 1960 1970 1980 1990 2000 2010

20 WERKEN 1960 1970 1980 1990 2000 2010

INDEX KAARTEN

21 WONINGBOUW 1960 1970 1980 1990 2000 2010

22 ZORG 1960 1970 1980 1990 2000 2010

Register op personen, bureaus,
zaken, projecten

1e Nota ruimtelijke ordening 13,14,18,21
2e Nota ruimtelijke ordening 13,14,17,18,21
3e Nota ruimtelijke ordening 10,13,14,18,21
4e Nota ruimtelijke ordening 14,17,18
5e Nota 17
3XN architects 9
40-wijkenaanpak 1
56-wijkenbeleid 1
8 en Opbouw 4
A10 (tijdschrift) 9
A2, Maastricht 7
Aanbodgedachte 3
Aandachtswijken 1
Aanmeldcentrum, Ter Apel 11
Abels, Harry 12
ABT 19
Academie van Beeldende Kunsten, Maastricht 12
Academie van Bouwkunst, Amsterdam 4
Academies van Bouwkunst 10
Academisch Medisch Centrum, Amsterdam 22
Academisch Ziekenhuis Groningen 22
Academisch Ziekenhuis, Leiden 22
Acoustic Barrier, Leidsche Rijn, Utrecht 7
AGS architecten 12
Ahrend 8
AIR, Kop van Zuid, Rotterdam 9
Airey 2
Alberts en Van Huut 5,20
Alberts, A.C. (Ton) 3,21
Alessi 8
Alexander, C. 4,13
Algemeen Rijksarchief, Den Haag 14
Alkmaar, Overdie 1
Alliantie 2
Almere 9,10,13,17,18,21
Almere Buiten 10
Almere Centrum 9,13,18
Almere Haven 18
Almere, Homerusbuurt 21
Alsop, W. 3,19
AM 2
Ambassade 9,14
Ambassade Addis Abeba, Ethiopië 14
Ambassade Berlijn, Duitsland 14
Ambassade Maputo, Mozambique 14
Ambassade Washington, USA 9
Amelisweerd 7
Amerikaanse ambassade, Den Haag 9
Amersfoort, Kattenbroek 18,21
Amersfoort, Kruiskamp 1
Amersfoort, Schothorst 18
Amsterdam 1,3,5,6,9,10,13,16,18,19,21,22
Amsterdam Arena-gebied 13
Amsterdam Geuzeveld 21
Amsterdam-West, Geuzentuinen 5
Amsterdam, AGA Zaal 3, 19
Amsterdam, Arena 6,18,19
Amsterdam, Bickerseiland 1,18,21
Amsterdam, Bijlmermeer 11,18,21
Amsterdam, Buikslootmeer 18,21
Amsterdam, Dapperbuurt 18,21
Amsterdam, De Meren 22
Amsterdam, Jeruzalem 1
Amsterdam, Jordaan 1
Amsterdam, Sloterhof 21
Amsterdam, Sloterpark 10
Annink, Ed. 8
Anti-psychiatrie 22
ANWB 10,17
ANY, Rotterdam 9
Apeldoorn Triënnale 10

Apolloscholen, Amsterdam 12
Apon Van den Berg 14
Apon Van den Berg Ter Braak 18
Apon, D.C. (Dick) 4,19
Appelscha, Roggeberg 19
Arbeidsbureau, Veghel 14
Arbeidsmigratie 11
Arcadis 10
Archined 4
Archiprix Internationaal 9,16
Archis 4
Architect, de (tijdschrift) 4
Architecten aan de Maas 22
Architekten Cie. 13,14,20
Architectenbureau Inbo 16
Architectengroep 2
Architectura & Natura 4
Architectuur als culturele activiteit 16
Architectuur Biënnale, Venetië 1
Architectuur en onderzoek 16
Architectuurnota's 16
Arenaplan, Alphen aan den Rijn 18
Arets, W.M.J. (Wiel) 4,6,8,12,14,16
Arnhem 1,6
Arnhem: Klarendal, Presikhaaf, Broek, Malburgen 1
Arons en Gelauff 22
Articon/Arcadis 7
Artifort 8
Aruba 11
Asbeck, J.B. van 1
Asbestemmingsgebied Nieuwe Ooster, Amsterdam 22
Asselbergs, Fons 1
Asymptote architecture 11
Atelier Pro 12,15
Atelierwoning, Langezwaag 21
Auge, M. (Marc) 4,13
Aula Begraafplaats, Zwaanshoek 15
Autarkisch huis 5
Automobiliteit 18
Autonomie van de architectuur 4
AWG 11
B&D 22
Baars, C. 19
Babyboom 12
Babylon, Den Haag 2,6
Bakema, J.B. (Jaap) 4,8,9,13,16,18,19
Bakker en Bleeker (Bureau B&B) 1,10,17,18
Bakker, Gerard W. 2
Bakker, Gijs 8
Bakker, R. (Riek) 16,17,18
Baldeweg, J. 9
Baljon, J.L. 10
BAM 7
BAR architecten 7
Barbieri, S.U. 4,9
Barcelona 9,13
Baroni, Breda 2
Basisscholen 12
Bedaux, Jos. 12
Bedrijvenpark 20
Beek, Paul van 10
Beeldenpaviljoen Sonsbeek, Arnhem 3
Begeleid wonen 22
Begraafplaats Zorgvlied, Amsterdam 22
Begraafplaatsen 22
Begraven en uitvaart 11
Behnisch, S. 9
Bejaardenhuis 22
Bejaardenhuisvesting, Rotterdam 21
Bekaert, G. (Geert) 4,9
Belastingdienst, Apeldoorn 20
Belvédère 1,16
Bentham Crowwel 2,3,7,13,21
Bentham, J. 7
Bergen op Zoom 2

Bergen, De, Capelle aan den IJssel 21
Bergheof, J.F. 4,14,21
Bergummeer, Suameer 19
Berke, D. 4
Berkel en Bos, Van 21
Berkel en Rodenijs 18
Berlage Instituut 4,9
Besluit op de Wederopbouw 1
Bestaande stad en erfgoed 1
Betsky, Aaron 4,8,9
Betuweroute 7,17
Beurden, A.J.C. van 14
Beurs van Berlage, Amsterdam 1
Beurstraverse Rotterdam 9,13
Bewonersvereniging De Buitenkans 5
Bhalotra, A.K. (Ashok) 17,18,21
Bibliotheek, Groningen 3
Bibliotheek, Zeewolde 3
Biënnale jonge Nederlandse architecten 4
Biënnale Rotterdam 17
Bijdendijk, F. 2
Bijenkorf 2
Bijenkorf, Eindhoven 9
Bijenkorf, Rotterdam 9
Bijhouwer, J.T.P. 10
Bijvoet en Holt 19
Bijvoet, B. 3
Bilbao-effect 3
Binnenstad, Zwolle 1
Binnenstadsplan, Groningen 18
Bio-herstellingsoord, Arnhem 22
BK City, Faculteit Bouwkunde, TU Delft 1,5,12
Blaisse, P. (Petra) 8,10
Blauwe Kamer 10
Blauwe Stad, Groningen 10
Blauwhoed 2
Bleeker, Ank 17
Bleeker, R.D. 3
Blom, P. 3,4,6,13,19,21
Blue Moon, Groningen 3,9,19
BNA 16
BNSP 10,17
Bock, M. 4
Bodon, A. 13
Boekraad, C. 4
Boer, N.A. de (Niek) 13,18
Bofill, R. 9
Bohigas, Oriol 13
Boks, J.W.C. 9
Bolles en Wilson 3,19
Bolten, M. 20
Bonell y Gil 9
Boniefantenmuseum, Maastricht 3,9,11
Bonnama, A. (Abe) 2,4,13,16,20,21
Boomkens, R. 4
Boompjes, Rotterdam 19
Boostergemaal Station Zuid, Amsterdam 7
Borneo Sporenburg, Amsterdam 18
Bosch, Th. (Theo) 16,18,21
Boscotondo, Helmond 11
Botta, M. 9
Bouman, Ole 4,9
Bourtange 1
Bout, J. van den 18,21
Bouvrie, Jan de 8
Bouwbesluit 12
Bouwcultuur 12
Bouwen voor de buurt 16
Bouwen voor het grote aantal 21
Bouwend Nederland 2,17
Bouwfonds 2
Bouwfraude 2,16
Bouwindustrie 2
Bouwkunde, TH Delft 16
Bouwrai-exposities, Almere 21
Bouwstra 1
Braaksma en Roos 1,5

Brabantstad 17
Brainpark, Rotterdam 20
Breda 6
Breda, Haagse Beemden 18
Brede Islamitische school El Amien, Amsterdam 11
Brede scholen Arnhem 22
Brede school 11,12,22
Brede school De Kikker, Amsterdam 12
Brede School De Matrix, Hardenberg 12,22
Brede School, De, Bijlmermeer, Amsterdam 11
Bredero 2
Bremer G.C. 12
Breuer, M. (Marcel) 2,9
Brinkman, Elco 2
Broek en Bakema, Van den 2,6,9,13,14,15,18,19,20,21,22
Broek, J.H. van den 4
Bronzen Bever, De 3
Brouwers, Ruud 9
Brug Hollandsch Diep 7
Brugmaisonnettes, Amsterdam 21
Brugwachterhuis Stationsbrug, Mid-delburg 7
Bruijn, Pi de 2,3,6,9,14,18
Bruijn, W. de 13
Bruinsma, Max 8
Brunier, Y. 10
Brunier, Y. 3,19
Bruterling woningbouw 2
Bruynzeel 8
Buitenkans, De, Almere 5
Buitenwijk 21
Bungalowpark De Tipmast, Bladel 19
Bureau B+B, Bakker en Bleeker 1,10,17,18
Bureau voor Onderzoek en Ontwerp voor het Milieu 5
Burgers Dierenpark 19
Burgers, Jack 19
Burgerweeshuis, Amsterdam 1,21,22
Burra Charter, Icomos 1
Busbanen Almere 7
Buurtcentrum Transvaal 3
Buurtcommissies 13,18
Buurtverzet 4
C&A 2
Campus Zernike-complex, Groningen 12
Campusplan De Uithof, Utrecht 12
Campusplan Universiteit Wageningen 12
Capelle aan den IJssel 21
Caransa, Maup 2
Carlo, Giancarlo de 4,9
Casino, Breda 3,19
Castells, M. 4
Castex, J. 13
Cataloguswoningen 16
Cauter, L. de 4
Centraal Beheer, Apeldoorn 8,13,20
Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg 20
Centrale Belastingdienst, Apeldoorn 20
Centrum De Brink, Hengelo 3,19
Centrumplan Den Haag 18
Charitatieve voorzieningen 15
Charter van Amsterdam 1
Chassé-terrein Breda 18
Chassé-theater Breda 3,19
Chermayeff, Serge 4,13
Christiaanse, K. (Kees) 5,18,19,21
CIAM Otterlo 4
Circustheater Zandvoort 3,19
City As Loft 18
Citybranding en iconen 3
Cityvorming 2
CKA 9
Claus en Kaan 9,14,20

Club van Rome 5,10
CO2-neutraal bouwen 5
Coastwise Europe 9
Cobra Museum, Amstelveen 3
Coconkantoor 20
Coda, Apeldoorn 3
Coenen, J.M.J. (Jo) 1,2,3,4,14,18,19,21
Collectief wonen 21
Collectieve zorg 22
Commercie 2,9
Commercieel 20
Communicatie 7
Compacte stad 6,13,14,18,21
Compacte stadsbeleid 7
Concrete 8
Congresgebouw, Den Haag 3,19
Constant (Nieuwenhuijs) 6
Context 10
Copijn 10
Corporate identity 20
Corporatie als ontwikkelaar 2
Cradle to Cradle 5
Cramer en Kruisheer 22
Crematorium Beukenhof, Schiedam 11
Crematorium Noorderbegraafplaats, Haarlem-Noord 22
Crimson architectuurhistorici 9
Critical Regionalism 4
Crouwel, W.M. (Mels) 14
Crouwel, Wim 7,8
Cruz en Ortiz 9
Cullen, G. (Gordon) 1,13,18
Cultureel Centrum, Amstelveen 3
Cultureel elan 20
Cultuur 3
Cultuur en het alledaagse 3
Cultuurcentrum De Tamboer, Hoogeveen 3
Cultuurinstituut als icoon 3
Cultuurmota 'Cultuur als confrontatie' 3
Cultuurmota 'Pantser of ruggengraat' 3
Curaçao 11
Daan, G. (Gunnar) 21
Dagvoorziening 22
Dam, C.G. (Cees) 3,6,8,14,20,21
Dam, H. 12
Danstheater, Den Haag 3
Datatown 6
DBFMO 2,16
DDFA 9
Debat 17
Decentralisatie 1,12
Deense Zeemskerkerk, Rotterdam 11
Deklerck, Joachim 9
Deltametropool 17,18
Deltawerken 7,10,17
Democratisering 16
Den Haag 1,9,16
Den Haag Schilderswijk 1
Den Haag, Archipelbuurt 9
Den Haag, Bezuidenhout 9
Den Haag, Dedemsvaartweg 9,21
Den Haag, Stationsbuurt 1
Den Helder 1
Den Hollander 12
Dennendal, Den Dolder 22
Depaule, J.-C. 13
Derksen, Wim 17
Eigen Huis & Interieur 8
Deventer, Bergkwartier 1
Deventer, Rivierenwijk 1
Deventer, Sijzenbaan 21
Diagoonwoningen, Delft 21
Diener en Diener 9
Dienst Stadsontwikkeling, Amsterdam 11
Dijk, D.J. 19
Dijk, Hans van 4
Dijkstra, T.J. 14,18
Dijkverzwaring 5,7,10

Dingemans, P.H. 12
Dirkse, B.F.A. 12
Discours 4
Disneyfication 13
Distributie van welvaart 21
Distributieknoopunten post 7
DKV 21
DMV architecten 12
Docomomo 1
Doelen, De, Rotterdam 3,19
Dokum, Pingjum 1
Dominicanenkerk, Maastricht 15
Dongen, F.J. van (Frits) 3,14,19,21
Doorstrooming 21
Dordrecht, Bleijenhoeck 21
Dordrecht: Wielwijk, Crabbhof 1
Dorp, Het, Arnhem 22
Dorpen Noordoostpolder 1
Douma, C. 7
DP6 12,20
Drexhage, G. 15
Drie Hoven, De, Amsterdam 22
Driedubbelglas 5
Drienerlo, studentenhuus 21
Drinkwaterproductiebedrijf, Berenplaat 7
Droog 8
Droogbak, Amsterdam 21
Drukkerij Veenman, Ede 20
dS+V Rotterdam 7
DSM 8
Du Pon Van Mourik 20
Dubbel glas 5
Dubbele huidfaçade 5
Duijvestein, K. 5
Duintjer Isha 22
Duintjer, M.F. 7,20
Duivenbode De Jong, Van 15
Duivesteijn, A. 9,16
Dura-Coignet 2,16
Dutch Design 8
Duurzaamheid 5
Eble, Joachim 5
Ecoduct 7
Ecogebouwen 5
Ecohuis, Steenwijk 5
Eco-kathedraal, Mildam 5,10
Ecologische Hoofdstructuur 5,10,17
Ecologische landschapsarchitectuur 5
Ecologische stroming 10
Ecologische Zorgboerderij, Haren 22
Ecolonia, Alphen aan den Rijn 5,9
Ecowijken en ecodorpen 5
Edelkoort, Lidewij 8
EEA 9,12 (zie ook E.L.J.M. van Egeraat)
EEG 9
Eek, Piet Hein 8
Eemhof, De, Zeewolde 19
Eemshaven 17
Eerste file van Nederland 7
Eesteren, C. van 4,7
Efteling, Kaatsheuvel 2
Egeraat, E.L.J.M. (Erick) van 3,16,19 (zie ook EEA)
Eggenkamp, Wim 1
EGKS 9
EGM Architecten 22
Eibink, A. 19
Eigen Huis & Interieur 8
Eijkelenboom, W. 9
Eindhoven, Geestenberg 21
Eindhoven, Strijp R 1
Eindhoven: Woensel West, Doornmackers, De Bennekel 1
Eisenman, P. 9
Eldonk, J.P.M. van 13
Elle Wonen 8
Elling, P.J. (Piet) 19
Elzas, A. 2,9

Embden, S.J. van 12,15,18
Emmen, Angelslo 18
Emmen, Bargeres 18
Emmerhout, Emmen 13,18
EMPEO 2
Engel, H. 4
Enka, Arnhem 1
Enschede, Velde-Lindenloof 1
Entrepotdok, Amsterdam 1
EO Wijzersstichting 10
ERA Bouw 2
Erasmus programma 9
Erasmus Ziekenhuis, Rotterdam 22
Erasmusbrug, Rotterdam 7,13
Erasmusuitwisselingen 16
Erskine, Ralph 11
Esonstad 2
Essalam moskee, Rotterdam 11,15
Esthetisering 13
Euregio Maastricht 9
Euregio's Twente en Limburg 17
Euromast Rotterdam 19
Europaan 9,16,21
Europees jaar van de natuurbescherming 10
Europese aanbesteding 9,16
Europese Unie, Brussel 9
Europoint, Marconiplein Rotterdam 9,20
Eurowoningen, Blauwhoed 2
Eva-Lanxmeer, Culemborg 5
Event en ervaring 3
Expeditieknooppunt PTT, Den Haag 14
Expliciete culturele uitingen 11
Expo Hannover 5,6
Expovijljoen Brussel 9
Expovijljoen Hannover 9
Expovijljoen Montreal 9
Expovijljoen Osaka 9
Expovijljoen Sevilla 9
Expovijljoen Shanghai, Happy Street 9
Extramuralisering 22
Eyck, E.A. (Aldo) van 3,4,6,8,9,13,14,15,16,18,19,21,22
Eyck, H. (Hanny) van 11,22
EYE Instituut, Amsterdam 9
Fantasie, De, Almere Stad 16
Faro architecten 5
FAT Architecture 11
Fausto, Salomon 9
Feireiss, K. 9
Feuchtinger, M.E. 1,7
Filmacademie, Amsterdam 12
Fledderus, R. 3,19
Flevopolders 10,17
Flexibel en demontabel bouwen 5
Flexkantoor Interpolis, Tilburg 8
Flexplek 20
Flint, De, Amersfoort 3,6
Floriade-paviljoen 3
Floriades 10
Flyovers 7
Fonds voor Beeldende Kunsten, Vormgeving en Bouwkunst 3
Fondsenwet scheppende kunsten 3
Forbo 8
Forum 4,6,8,16
Forum 't Zand, Leidsche Rijn 12
Foster, N. 9
Frampton, K. 4,9
Frencken Scholl Architecten 11
Fretton, Tony 8,9
Friedhoff, G. 4,14,20
Frieling, D. (Dirk) 10,17,18
Fritz, Maarten 1,12
Fröger, J. 12
Functionele schema's 12
Fusies corporaties 2
Gaast, K. van der 7,14

Gameren en Mastenbroek, Van 14
Gated communities 13
Gebedshuizen 11,15
Gebouw Reguliersdwarstraat, Amsterdam 6
Gebundelde deconcentratie 13,14,17,18,21
Gecertificeerd hout, FSC 5
Gecultiveerd land 10
Geestelijke gezondheid 22
Gehl, J. 13
Geiner, Onno 3,6,13
Geïntegreerd routeontwerp 7
Geloof in techniek 5
Geluidswal en geluidsmuur 7
Gemeentehuis, Wehl 14
Gemeentemuseum, Den Haag 1
Gemeentewerken Rotterdam 19
Generic City 18
Genius Loci 1
Gereformeerde kerk, Nagele 15
Gessel, Michael van 10
Geurst en Schulze 11
Geurtsen, R. (Rein) 17,18
Geuze, Adriaan 17
Gezinsverdunning 21
Gezondheidscentra 22
Gezondheidspark, Dordrecht 22
Ghirardo, D. 4
Girokantoor, Leeuwarden 20
Gispert 3
Goed Wonen 8
Gogh Museum, Van, Amsterdam 9
Golfclubhuis, Best 19
Goodman, R. 18
Gool, F.J. van (Frans) 14,18,20,21
Gouda 20
Goudappel, H.M. 1
Gouden Piramide 3
Gouvernementsgebouw, Maastricht 14
Graatsma, William 8
Granpré Molière, M.J. 4,14
Granpré Molière, Verhagen en Kok 1
Grassi, G. 3,4,9
Rivierenbuurt, Schilderswijk, Transvaal, Zuidwest 1
Graves, M. 9
Greenpeace 5
Gregotti, Vittorio 4
Griekenland 11
Grimshaw architects 9
Grinten, G.J. van der 13,21
Groei autobezit 7
Groekern 17,21
Groene Hart 10,13,14,17,18
Groene kruis-gebouwen 22
Groep van Achttien 15
Gronopslag Bejum 5
Groningen 9,16
Groningen, A star is born 9
Groningen, verkeersplan 1
Groningen: Korrewegwijk, De Hoogte 1
Groninger Museum 3,8
Gronmix 7,10
Groosman, E.F. (Ernest) 2,4,12,16,20
Groot Klimmendaal, Arnhem 22
Groot schalige stedenbouw 18
Grote werken 17
GroupA 7
Gsm-zendmasten 7
GWL-terrein, Amsterdam 5,18
Gymnasium 12
H+N+S 5,10,17
Haag Wonen 2
Haagse Hogeschool, Den Haag 12
Haan, D.A. de 19
Haan, H.P.C. (Herman) 21
Haarlemmer Houttuinen, Amsterdam

1,18,21
Habiforum 6
Habraken, N.J. 4,6,9,16
Hajer, M. (Maarten) 17
Hamdorff, W.C. 7
Hannover-paviljoen 3
Happy Street, Shanghai 16
Hardy, J. 4
Harmonie, Leeuwarden 3,19
Harris, S. 4
Hartsuyker-Curjel, L. 22
Hartsuyker, E. 6,21,22
Haven 18
Haven, Breda 1
Haven, Rotterdam 17
Haverleij, 's-Hertogenbosch, 2,11,13,16
Healing Environments 22
Heerenveen, Kennedyplantsoen 10
Heerlen, Meezenbroek 1
Heeswijk, Hans van 7
Hejduk, J. 3,9
Hellevoetsluis 17
Helmond, Brandevoort 2,11,16,18
Helmond, Dierdonk 2,18
HEMA 2
Hembrugterrein, Zaanstad 1,2
Hendriks Campman Tenekes 12,22
Hengelo, Stork 1
Hengelse Es 18
Henket, H.A.J. 1,3,14,19
Herbestemming 1,15
Herbestemming kerkgebouwen 15
Herken en De Kleijn, Van 12
Herken, A.W. van 18,21
Herman de Groot, W.H.C. 7
Hernandez, Casanova 9
Herontdekking van publieke identiteit van binnensteden 13,18
Herontwerp traditie 21
Herstructurering na oorlogse woonwijken 18
Hertzberger, H. (Herman) 3,4,6,8,9,12,13,14,18,19,20,21,22
Herverkaveling Walcheren 10
Herziening Monumentenwet 1
Heusden 1
Heuvel, De, Leidschendam-Voorburg 13
Heuvelhorst architecten 15
HGIS 9
Hillekop, Rotterdam 21
Hilton Hotel, Rotterdam 2
Hilversumse Meent, Hilversum 21
Historische Binnenstad Paramaribo, Suriname 1
Hobby Club, De 19
Hofpleintheater, Rotterdam 3,19
Hogescholen 12
Hogeschool InHolland, Rotterdam 12
Hogeschool Windesheim Flevoland, Almere 12
Hogesnelheidslijn 7,17
Holl, S. 6,9
Holt, G.H.M. 3,12,15
Holzbauer, W. 3,14,19
Hoofdkantoor Interpolis, Tilburg 20
Hoofdkantoor KLM, Den Haag 20
Hoofdkantoor PTT, Groningen 20
Hooft, Ronald 8
Hoog Catharijne, Utrecht 1,2,6,13
Hoog, Maurits de 10
Hoogbouw 17
Hoogbouw Almere 21
Hoogtevast, Van 1
Hoogfrankrijk, Maastricht 11
Hoogleraar gezond en milieuvriendelijk bouwen 5
Hoogstad, J. 3,4,14,19,20
Hootsman, Rob 20

Hooykaas, Trude 8
Hoptille, Amsterdam 18,21
Hosper, A. (Alle) 1,10,17,18
Hospice 22
Hotel Golden Tulip, Zaandam 11
Hotels 2
Houben, Francine 7
House of Future 21
Houten 17,18
Houthem 9
HSL 7
HSL-stations 17
Huis Bussum 21
Huis De Wiers, Nieuwegein 11
Huis met Studio, Maden 21
Huis Slobbe 21
Huis ten Bosch, Nagasaki 1
Huize Padua, Boekel 22
Humane stedenbouw 18
Hundertwasser, F. 9,22
Hutten, Richard 8
Hyugen, Frederike 8
Hybride 6
Hybride architectuur 6
Hybride gebouwen 6
IAA architecten 12
IABR, Rotterdam 9
IBA Berlijn 9
IBA Hoogvliet 18
identiteit 21
U-oevers, Amsterdam 18
U-plein, Amsterdam 18,21
Uburg, Amsterdam 2,17
Umeer, Amsterdam 6
Ummond 1
IKEA 8
IMAX-theater, Rotterdam 3,19
Inbo 2,4,16
Individuele zorg 22
Industriegebieden 18
Industriële bouwvoorwaarden 21
Informatiecentrum voor de scholenbouw 12
Infrastructuur 7
ING 2
ING-House, Amsterdam 20
Inspraak 13,18
Instituut voor Beeld en Geluid, Hilversum 3
Integrale stedelijke vernieuwing 18
Integratie met maatschappij 22
Interieur 8
Internationaal 9
Internationale Architectuur Biënnale Rotterdam (IABR) 4,7
Internationale hub 9
Internationale sleutelactoren 9
Internationalisering 9,16
Invoering 40-urige werkweek 19
Isalacollege, Silvolde 12
Italië 11
Items 8
Ito, T. 3,9,19
Jaarboeken Landschapsarchitectuur 10
Jacobs, Jane, 4,6,13,18
Jagerstee, Epe 19
Jansma, Louis 2
Java-eiland, Amsterdam 9,18
JDS 9
Jelles, E.J. 21
Jenaplanschool De Vuurvogel, Malden 12
Jencks, C. 4
Jenno Witsen, RPD 17
Jensen, H. 11
Jerde Partnership, The 13
Jerde, J. 9
Jeugdherberg, Den Haag 2
Johnson Wax, Mijdrecht 20
Johnson, Philip 4

Jokinen, D.A. 1
Jong Gortemaker Algra, De 12,22
Jong, A.J.M. de 18
Jonge Architecten Atelier 16
Jonge W. de (Wessel) 1
Jonge, L.J. de (Leo) 21
Jongerius, Hella 8
Julianaziekenhuis Terneuzen 22
Juridisering 16
Juurlink en Geluk 10
Kandelaar, De, Bijlmer, Amsterdam 11
Kanselarij Paramaribo, Suriname 14
Kantongerecht, Amsterdam 14
Kantoorgebouw Centraal Beheer, Apeldoorn 6
Kantoorgebouw DHV, Amersfoort 20
Kantoorgebouw KPN, Utrecht 16
Kantoorgebouw Mexx, Voorschoten 9
Kantoorgebouw Nationale Nederlanden, Rotterdam 20
Kantoorgebouw Pen, Alkmaar 13
Kantoorgebouw Wereldnatuurfonds, Zeist 5
Kantoorgebouw XX, Delft 5
Kantoorin 20
Kantoortuinconcept 20
Kantoren 2
Kapel en klooster, Lemiers 15
Kapel Heilige Maria der Engelen, Rotterdam 15,22
Karregat, 't, Eindhoven 3,6,12,13
Karres en Brands 10,22
Kas Hortus Botanicus, Amsterdam 19
Kashba, De, Hengelo 6,13,18,21
Kasteel, B. van 1
Katholieke Economische Hogeschool, Tilburg 12
KAW 1
KCAP 5,6,9,13,17,18
Kees Boekeschool, Bithoven 12
KEI, Kenniscentrum Stedelijke vernieuwing 1
Kempe Thill 1,9
Kernwandgebouw, Tilburg 18
Ketelmeer, Balgstuw 7
Keurmeestersproject Wonen TA/BK 9
Kho Liang le 8
Kilsdonk, P.A.M. 7
Kindercluster Noord, Leidsche Rijn 12
Kinderopvang 12
Kira, Moriko 9
Klaverbladknooppunt 7
Kleijn, S. de 21
Kleine Aarde, De, Bontel 5,10
Kleinpolderplein, Rotterdam 7
Kleinschalige stadsvernieuwing 18
Klerk, Gerard de 2
Kleuterscholen 12
Klimaatconferentie Kyoto 10
Klimaatverandering 5
Klingeren, F. van (Frank) 2,3,4,6,12,13,22
Klokkenbelt, De, Almelo 22
Klompé, Marga 3
Kloos, J.P. 22
Klunder, H. 18
Knelpunten-nota 3
Knooppunt Oudenrijn 7
KNSM-Eiland, Amsterdam 9,18
Koetter, F. 4
Koggewagen, Blaricum 21
Kollhoff, H.F. 9,21
Komter, A. 22
Koolhaas, R.L. (Rem) 4,6,9,13,16,18
Koolhaas, T. 18
Kop van Zuid, Rotterdam 2,4,18,20
Körmeling, J. (John) 9,16,19
Kossmann de Jong 8
Kraaijvanger (gebroeders) 2,14,19,20

Kraaijvanger Urbis 2,14,20
Kraaijvanger, E. 3
Kraakbeweging 21
Kramer, Friso 8
Kranendonk, A. van 4
Krier en Kohl 11,13
Krier, R. (Rob) 2,9,18
Kristinsson, Jon 1,5
Kroll, L. (Lucien) 5,9
Kruisheer, J.E. 22
Kruisplein, Rotterdam 21
Kuiper Compagnons 11
Kunstbeleid 3
Kunstcentrum De Verbeelding, Zeewolde 3
Kunstcluster, Tilburg 3,19
Kunsthuis, Rotterdam 3,13
Kurhaus, Scheveningen 2
Kurokawa, K. 9
Kytebel, De, Hoewelaken 13
Laagdrempeligheid 14
Laan, Dom Hans van der 15
Laan, J.A. van der 22
Lafour en Wijk 14
Lafour, L. (Lucien) 11,21
Lagere Montessorischool, Delft 12
Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland, LTO 17
Landschap Hogeschool Wageningen 10
Landelijke Stichting Scholenbouwteam 12
Landschap 10
Landschap-stedenbouw 17
Landschappelijke aanpak 10
Landschapsarchitectuur 10
Landschapsstad 10
Lanfermeijer Seelen Weijer 2,19
Las Vegas 18
Le Roy, Louis 5,10
Leer, Van, Amstelveen 9
Leerpark, Dordrecht 12
Leerstoel Interieur TU Delft 8
Leerstoel TU Delft 5
Leeuwarden-Noord 18,21
Leeuwarden, Heechterp-Schieringen 1
Leeuwarden/Rijkspostspaarbank, Amsterdam 20
Lefebvre, H. 18
Leger des Heils, Rotterdam 15
Leiden 9,22
Leidsche Rijn, Utrecht 2,17,21
Leisure 1
Lelystad 7,14,17
Lenschelt 8
Ley, P. de (Paul) 1,18,21
LIAG 20
Lieshout, Joep van 8
Light urbanism 5
Ligtvoet, Rob 20
Linie, De 9
LKSVD 11
Loerakker, B. (Ben) 2,13,14
Lokale architectuurcentra 4
Lokale overheden 3
Lootsma, B. (Bart) 4,9
Low rise - high density 18
Lowtech duurzaamheid 5
Lucht 7
Luchtwachttorens, oa Eede 7
Ludgerhof, Lichtenvoorde 15
Luning Prak, N. 11
Luxortheater, Rotterdam 3,19
Lyceum 12
Lynch, K. (Kevin) 1,4
Maaskant, H.A. 2,3,12,14,19,20
Maaskant, Van Dommelen, Kroos, Senf 19
Maaskantprijs voor jonge architecten 4
Maastheater Rotterdam 3,19
Maastricht 1,9,16
Maastricht Noordoost 1

Maastricht, A2 7
 Maastricht, Céramique 1,2,18
 Maastricht, Stokstraat 1,2
 Maasvlakte, Rotterdam 10
 Maatschappelijke relevantie 3
 MAB 2
 Maeslantkering, Hoek van Holland 7
 Mainport Schiphol 17
 Mainports 17
 Maki, Space Group 9
 Makkink & Bey 8
 Mammoetwet 12
 Manifestatie stad Groningen 3,19
 Maranathakerk, Deventer 11,15
 Mariëburg, Nijmegen 1,2,18
 Maritiem Museum, Rotterdam 3
 Mark (tijdschrift) 9
 Markwaard 10,17
 Markthal, Rotterdam 6
 Marokko 11
 Marshallplan 9
 Marx Steketee 1
 Mastenbroek, Bjarne 5,9,21
 Materialschaarste 5
 Matton, Ton 5
 McCreanor Lavington 9
 Mecanoo 3,9,12,15,16,18,21,22
 Mechelen, Bert van 9
 Media 4
 Medic, P. 9
 Medische wetenschap 22
 Medische zorg 22
 Meerpaal, De, Dronten 3,6,13
 Meervoudig ruimtegebruik en grondgebruik 6
 Meesterwerk, Het, Almere 12
 Mega-infrastructuur 14
 Megastructuren 6
 Meier, R.A. (Richard) 9,14
 Meissl, Delugan 9
 MEMAR.DUT©H 11
 Mardini, A. 3,8
 Merckx en Girod 15
 Merckx, Evelyn 8
 Metacity 6,17
 Metro Amsterdam 7
 Metro Rotterdam 7
 Metropoolregio 17
 Metrostations, Spijkenisse 7
 Mevlana Moskee, Rotterdam 15
 Meyer en Van Schooten 2,6,7,20
 Middelgrote steden 9
 Milieubeweging 5
 Milieubewust bouwen 5
 Milieudefensie 10
 Milieutechnisch Ontwerpen 5
 Mimica, Vedran 9
 Minimumenergiewoningen 5
 Minister Bogaers 21
 Ministerie van Buitenlandse Zaken, Den Haag 14
 Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk 3
 Ministerie van Financiën, Den Haag 20
 Ministerie van Landbouw, Den Haag 14,20
 Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Zoetermeer 14
 Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag 14,20
 Ministerie van Volksgezondheid en Milieuhygiëne 10
 Ministerie van VROM 14,17,20
 Minnaertgebouw, Utrecht 5
 Miralles, E. 9,20
 MIT, Massachusetts 9
 Mobiliteit 7
 Mobility 7

Modder, Jaap 17
 Moderniteit 4,14,21
 Moderniteit representeren 14
 Moderniteit zonder dogma 21
 Moebius Huis 21
 Moederhuis, Amsterdam 21
 Molenaar Van Winden 11,15
 Molukkenkampen 11
 Molukse kerk, 's-Hertogenbosch 11,15
 MoMA, New York 8
 Mondriaan Stichting 3
 Monestiroli, A. 4
 Montessoricollege Oost, Amsterdam 12
 Monumentaliteit 14
 Monumenten Inventarisatie Project Jongere Bouwkunst 1
 Monumenten restauraties 1
 Monumentenjaar 1
 Monumentenwet 1
 moooi 8
 Moskee Hart Staalmanplein, Amsterdam 11
 Mourik Vermeulen, Van 3,19
 Mourik, Dick van 22
 Multi Vastgoed 2
 Multicultureel 11
 Multicultureel centrum Fusion, Amsterdam 11
 Multicultureel onderwijs 11
 Multifunctioneel centrum Holendrecht, Amsterdam 12
 Multifunctioneel complex De Rotterdam, Rotterdam 6
 Multifunctionele Accommodaties, MFA's 12
 Multifunctionele centra 3,6,12
 Multivastgoed 16
 Museum Veenhuizen 1
 Museumpark, Rotterdam 3,10,19
 Must 17
 Muwi 2,12
 Muziekgebouw aan het IJ, Amsterdam 9
 Muziektheater Amsterdam 3,19
 MVRDV 1,3,5,6,8,9,12,13,16,17,20
 MVSA 16
 Naoorlogse woonwijken 18
 Nagelkerke, C. 18,21
 NAI uitgeverij 4
 NAI, Rotterdam 3,4,9,16
 NARA document 1
 Nassuth, S. (Siegfried) 11,18
 Natalini, A. 9,11,14
 Nationaal restauratiefonds, NRF 1
 Natuur 10
 Natuurbeleidsplan 10,17
 Natuurcamping-WC 5
 Natuurmonumenten 10,17
 Nederland Nu als Ontwerp, NNAO 17,18
 Nederlands Architectuurinstituut NAI, Rotterdam 3,4,9,16
 Nederlands Danstheater, Den Haag 19
 Nederlandsche Bank, Amsterdam 20
 Nederlandse ambassade, Addis Abeba, Ethiopië 5
 Nederlandse Spoorwegen 2
 Nederlandse Sport Federatie, NSF 19
 Nefkens, H. 4
 Nelle-fabriek, Van, Rotterdam 1
 Neoromantiek 10
 NEPROM 2
 Nervi, Luigi 2
 Nesbitt, K. 4
 Nesciobrug, Amsterdam 7
 Neutelings Riedijk 3,5,9,12,16,18,20
 New Babylon, Den Haag 6
 New York 4,18
 NEXT Architects 9

Niegeman, J. 8
 Nieuw Bouwbesluit 12
 Nieuw engagement 4
 Nieuwe centrumvorming 1
 Nieuwe groeikernen 13,14,18,21
 Nieuwe kaart van Nederland 17
 Nieuwe leren, Het 12
 Nieuwe natuur 5
 Nieuwe sleutelprojecten 7,17
 Nieuwe werken, Het 20
 Nieuwegein 17,18
 Nieuwelaar, Aldo van den 8
 Nieuwmarkt, Amsterdam 1,13,16,18,21
 Nieuwmarktbuurt, Amsterdam 1
 Nijl architecten, De 1,18
 Nijmegen 1
 Nijmegen, Benedenstad 1
 Nijmegen, Hatert 1
 Nio, I. 7
 NIROV 17
 NL architects 6
 nl buiten nl 9
 NMB (ING), Amsterdam Zuidoost 5,20
 Noordoostpolder 1
 Noordster, Dwingeloo 19
 Norberg-Schulz, C. 1,4
 Nota Cultuurbeleid 3
 Nota inzake de ruimtelijke ordening 10,17
 Nota Kunst en Kunstbeleid 3
 Nota Landelijke Gebieden 10
 Nota Museumbeleid 3
 Nota ontwikkeling Waddenzee 10
 Nota Ruimte 10,17
 Nota Ruimtelijke Ordening 10,13,14,17,18,21
 Nota Westen des Lands 10,14,17,18,21
 NS 2,7
 NS Poort 2
 O/OASE 4,9
 Objectieve stedenbouw 18
 OD 205 22
 Oever, Van den 20
 Oliecrises 5
 Olympiakwartier 9
 OMA 1,2,3,6,7,8,9,10,12,13,14,16,18,19,21
 OMA/AMO 1,16
 Ommoord, Rotterdam 18
 Omniversum, Den Haag 3,19
 Onafhankelijkheid Suriname 11
 Onderwijs 4,12
 Onderwijsboulevard Venlo-Zuid, Venlo 12
 Onix 5,11,22
 ONL, Oosterhuis Lénard 7
 Ontkerkelijking 15
 Ontmoetingcentrum De Flint, Amersfoort 13
 Ontmoetingskerk, Den Haag 15
 Ontwerpend onderzoek 16
 Ontwikkelaar 2,16
 Ontwikkelingslaboratorium IBM, Uithoorn 20
 Oorthuys, F. 21
 Oostelijk Havengebied, Amsterdam 1,2
 Oosten, Het 2,9
 Oosterhuis, K. (Kas) 3,16
 Oosterschelddedam 7
 Oostvaarderskliniek TBS, Almere 22
 Oostvaardersplassen 10
 Oostveen architectuur 16
 Opbouw 18
 Opdrachtgever 5
 Openbaarheid 13
 Openbare ruimte 1,13
 Openluchtheater, Weert 3,19
 Opera 8
 Opkomst projectontwikkelaars 2

Otterloo, Van 9
 Oud, J.J.P. 3,4,14,19
 Oude Haven, Rotterdam 21
 Oude Westen, Rotterdam 16,21
 Ouderenhuisvesting 22
 Ouderenzorg 22
 Prorail 7
 Outinord 16
 Overheid 14,20
 Overloopsteden 18
 Overstapmachines 7
 OVG 2
 Ovink, Henk 17
 Oyevaar, Stolle en Van Gool 20
 P+R 7
 Paleis Het Loo, Apeldoorn 1
 Paleis op de Dam, Amsterdam 1
 Paleis van Justitie, 's-Hertogenbosch 14
 Palmboom Van den Bout 10,17,18
 Palmboom, F.J. 18
 Pampus plan, Amsterdam 6,18
 Panerai, P. 13
 Papendrecht, Molenvliet 13,18
 Paramaribo 1
 Parkeergarages 18
 Parken en recreatiegebieden 10
 Parklandschap Bijlmermeer, Amsterdam 10
 Parkstad Leusden 18
 Participatie 13,18
 Particulier woonhuis Marica, Paramaribo, Suriname 11
 Passieffhuis 5
 Pastoe 8
 Pastoor van Arskerk, Den Haag 15
 Pastoor van Arskerk, Haarlem 15
 Pastoraal Concilie 15
 Patijn, W. (Wytze) 14,22
 Pawley, M. 4
 Peek & Cloppenburg 2
 Peereboom Voller, J.D. (Jan Dirk) 14,20
 Pelli, C. 9
 Pendrecht, Rotterdam 18
 Pentagon, Amsterdam 21
 Peper en Zout, Amsterdam 20
 Peperklip, Rotterdam 18
 Personal computer 20
 Philipszaal, Dr. Anton, Den Haag 3,19
 Piano, R. 3,9
 Pig City, 5
 Plan 4
 Plan Mansholt 10
 Plan Oeivaar 10
 Plantema, G. 7
 Ploeg, De 8
 Plussenburgh, De, Rotterdam 22
 Pol, E.M. (Liesbeth) van der Pol 12,14
 Poldermoskee, Rotterdam 11
 Politiebureau Vaals 14
 Polynucleaire stad 18
 Ponti, Gio 2,9
 Poppodium Mezz, Breda 3,19
 Port Zélande 2
 Portzamparc, C. de 9
 Positie en rol architect 4
 Post, J. 5
 Postcheque- en Girodienst, Arnhem 20
 Potten, De, Sneek 19
 PPS 2,16,20
 PPS-constructies 16
 PPS-kantoren 20
 Praatpaal netwerk 7
 Pragmatisme en formalisme 21
 Premsele Stichting 9
 Premsele Vonk 8
 Premsele, Benno 8
 Prijsvraag Uitbreiding Tweede Kamer 14
 Primair onderwijs en opvang 12
 Prins Clausplein, Den Haag 7

Prinsenland, Rotterdam 10,17,18
 Prinses Margrietschool, Delft 12
 Private woning, Amsterdam 21
 Privatisering NS 7
 Privatisering nutsbedrijven 2
 Proper Stok 2
 Prorail 7
 Protestantse Kerk Nederland 15
 Prouvé, J. 22
 Provinciale Zeeuwse Brugmaatschappij 7
 Provinciehuis Brabant, 's-Hertogenbosch 14
 Provo-beweging 4
 Pruys, Simon Mari 8
 Publiek domein 13
 Publieke Werken Amsterdam 7
 Puntstad 17
 Purmerend 17
 Quadrat 17,18
 Quist Wintermans 7
 Quist, W.G. (Wim) 3,4,7,8,14,15,19
 Raadhuis Apeldoorn 14
 Raadhuis Driebruggen 14
 Raadhuis Ede 14
 Raadhuis Oirschot 14
 Raadhuis Oosterbeek 14
 Raadhuis Ter Aar 14
 Raadhuis Terneuzen 14
 Radboud Ziekenhuis, St. Nijmegen 22
 RAI Amsterdam 13
 Railconsult/Movaris 7
 Ramakers, Rennie 8
 Randstad 17
 Randstadrail 7
 Rapp, Chr. 21
 Rapp+Rapp 9
 Rationele Stad, De 13
 Rau, Thomas 5
 RBM 2
 Realeneiland, Amsterdam 21
 Realiteit, De, Almere-Stad 16
 Reconstructie 13
 Reconversie 13,18
 Recreatie 19
 Recreatie Centra Nederland, RCN 19
 Recreatiegebied Spaarnwoude 10,19
 Recreatiepark Esonstad 19
 Recreatieterrein Flaasbloem, Chaam 19
 Recreatieterrein Het Grote Bos, Doorn 19
 Red Apple, Rotterdam 6
 Reeth, B. van 9,11
 Reeuwijkse Hout 10
 Regisseur 16
 Reijnders, H.C.H. 7
 Reijndorp, A. 13
 Rekenkamer, Den Haag 14
 Religie 15
 Renovatie Stadhuis Utrecht 20
 Reorganisatie van het onderwijs 4
 Representatie 20
 Resident, De, Den Haag 2,9,13,18
 Revisie van het moderne 4
 Revitalisering 1,2
 Revitalisering naoorlogse wijken 1
 RGD, TBS-kliniek Zeeland 22
 Rhijn, Sier van 7
 Rietveld Landscape 1
 Rietveld Van Dillen Van Tricht 15
 Rietveld, G.Th. (Gerrit) 2,3,8,9,21
 Rijk, Timo de 8
 Rijksadviseur Cultureel Erfgoed 1
 Rijksadviseur Infrastructuur 7
 Rijksadviseur Landschap 10
 Rijksadviseurs 7,10,17
 Rijksbouwmeester 2,14,17
 Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, RJP 10,17
 Rijksgebouwendienst, RGD 2,16,17,20
 Rijksmuseum, Amsterdam 1,9

Rijkssoeverheid 3
 Rijksplanologische Dienst, RPD 17
 Rijkswaterstaat 7
 Rijkswaterstaat 7
 Rijnbott. K. (Kees) 2,14,16,17,18,21
 Rijs, Jaap van 16
 Ringweg en rotonde 7
 Ringweg, Eindhoven 7
 Risselada, M. 4
 ROC Aventus, Apeldoorn 12
 ROC Nijmegen 12
 ROC Twente, Hengelo 12
 ROC's 12
 Rodermond, Janny 4
 Rohmer, M.Chr. (Marlies) 11,12,22
 Rol architect 16
 Röling, L.C. (Wiek) 3
 Ronald McDonaldhuis, Houthem 22
 Roombeek, Enschede 21
 Roosenburg, D. 20
 Roosmalen, M. van 1
 Rozen, Niek 10
 Rosdorff, Ph.M. 14
 Rossi, A. (Aldo) 1,3,4,9,11,13,18
 Rotterdam 1,4,6,9,18,21
 Rotterdam CS 7
 Rotterdam Culturele Hoofdstad 9
 Rotterdam, Agniesebuurt 21
 Rotterdam, Alexanderpolder 18
 Rotterdam, Landtong 21
 Rotterdam, Lijnbaan 2,13,18
 Rotterdam, Oude Westen 1
 Rotterdam: Noord, Bergpolder, Overschie, West 1
 Rotterdam: Oud-Zuid, Vreewijk, Zuidelijke Tuinsteden 1
 Rotterdamse Kunststichting 4
 Route Amelisseweerd 7
 Rowe, C. 4
 RPD 10
 Rudofsky, R. 4
 Ruijsenaars, H.J.M. 14
 Ruimschotel, Tjerk 17
 Ruimte voor Water 10,17
 Ruimtelijk Planbureau 17
 Ruimtelijke planning 17
 Ruiters, Paul de 5
 Salomonson, H. 21
 Sanaa 9
 Saneringsplannen 1
 SAR 4,6,13,16,18
 SAR-Woningen Bloemendaal, Gouda 16
 Saxion Hogeschool, Enschede 12
 Schagen, Van 1
 Schamhart, Sj. 14
 Scheepvaart en Transportcollege, Rotterdam 12
 Schelling, H.G.J. 7
 Schengen 9
 Schie 2.0 4,5
 Schiedam 1,5
 Schiedam, Kethel 1
 Schiedam, Nieuwland 1
 Schijndel, Mart van 8
 Schilderswijk, Den Haag 9,11,16
 Schiphol 2,6,7,8,10,13,17
 Schiphol-stad 6
 Schmid, P. 5
 Schmitt, Maarten 9
 Scholenbouw, Mali, Afrika 11
 Scholenbouwspecialisten 12
 Scholengemeenschappen 12
 Schoolgemeenschap Hendrik van der Vliet, Utrecht 12
 Schoolkantoren 12
 Schoolwoningen 12
 Schouwborg Nijmegen 3,19
 Schouwborg Rotterdam 3,19

Schouwburg Tilburg 3,19
 Schouwburens en theaters 3
 Schouwburgplein, Rotterdam 13,19
 Schuurman, R.H.M. 19
 Science Centre Amsterdam 3
 Search 5,9,11
 Sedumdaken 5
 Seelenberg architectuur 2
 Semiopenbare ruimte 13
 Sennet, R. 13,18
 Servicooy, Bedri 11,15
 Sevenhijzen, F. 14
 Shopping mall 22
 Shri Laxmischool, Bijlmermeer, Amsterdam 11
 Sick building syndrome 20
 Sijmons, Dirk 10,17
 Sijmons, K.L. 6,22
 Singels, Utrecht 1
 Sint Maarten 11
 Sipek, Borek 8
 Siza Vieira, Alvaro 9,11
 Skidmore, Owings and Merrill, SOM 20
 Slachthuisterrein, Den Haag 18
 Sleutelprojecten 17
 Sloterdijk, Amsterdam 20
 Smartarchitecture.org 5
 Smeets, Huub 2
 Smit, Ria 11
 Smithson, A. en P. 4
 Snelder architecten 14
 Snelder, S. 12
 Snozzi, L. 3,9
 Soam 18
 Sociaal Fonds Bouwnijverheid, Amsterdam 20
 Social design 8
 Sociale samenstelling wijken 1
 Sociale vorming 12
 Soefitempel, Katwijk aan Zee 15
 Soeters Van Eldonk 16
 Soeters Van Eldonk Ponc 11
 Soeters, Sj. (Sjoerd) 1,2,3,8,13,18,19
 Sola Morales, M. 9
 Solvir 5
 SOM 9
 Sonsbeek Paviljoen, Arnhem 3
 Sorkin, M. (Michael) 4,13
 Spaarwoude 10,19
 Spacetower Rotterdam 19
 Spängberg, Ben 7
 Spanje 11
 Spanjer, C. 3
 Speaks, Michael 9
 Speciaal onderwijs 12
 Speelhuis Helmond 3,19
 Speelplaatsen, Amsterdam 19
 Spijkennis 17
 Spoor 7
 Spoorbouwmeester 7
 Sport 19
 Sportcentrum KNVB, Zeist 19
 Sportcentrum TU Delft 19
 Sporthuis Centrum, Center Parcs 2,19
 Spouwmuuren 5
 Spreidingsbeleid 14,20,21
 Spruit, K.F.C. 13
 Spruyt Heringa de Jong 2
 Spuybroek, L. 3
 St. Louis 9
 St. Radboud Ziekenhuis, Nijmegen 22
 Staatsbosbeheer 5,10,17
 Stadhuis Almelo 14
 Stadhuis Almere Stad 14
 Stadhuis Doetinchem 14
 Stadhuis en Bibliotheek Den Haag 9,14
 Stadhuis Hengelo 14
 Stadhuis Hilversum 1

Stadhuis Lelystad 14
 Stadhuis Muziektheater, Amsterdam 3,6,14
 Stadion Groningen 6
 Stadsbouwmeester 14,16
 Stadscampus 12
 Stadsdeelwerken Amsterdam 14
 Stadsgenoot 2
 Stadshart Almere 2
 Stadskantoor Breda 14
 Stadskantoor Delft 14
 Stadsmarkeringen 9
 Stadsuitbreiding 18
 Stadsvernieuwing 1,18,21
 Stadsvernieuwing 21
 Stam Beese, L. 18
 Standaardscholen 12
 STARO, BNA 12
 Starhuis Roeibaan Harkstede, Groningen 19
 Station Almelo 14
 Station Arnhem 7
 Station Bijlmer, Amsterdam 9
 Station Breda 7
 Station Duivendrecht, Amsterdam 7
 Station Sloterdijk, Amsterdam 7
 Stationsgebied Amsterdam 1,2
 Stationsgebied Arnhem 1,2
 Stationsgebied Breda 1,2
 Stationsgebied Rotterdam 1,2
 Stationsgebieden 1,2,6
 Stationspostkantoor Rotterdam 14
 Stationspostkantoren 7
 Stedelijk Gymnasium, 's-Hertogenbosch 12
 Stedelijk Museum, Amsterdam 9
 Stedelijke autowegen 18
 Stedelijke herstructurering 21
 Stedelijke landbouw 5
 Stedelijke openbare ruimte 13
 Stedelijke vernieuwing 13,18
 Steden 9
 Steden vol ruimte 6
 Stedenbouw 18
 Stedenvlucht 6
 Stegeman, B. 21
 Steigenga, Willem 17
 Stellingen van Amsterdam 1
 Sterontwerpers 16
 Stern, R.A.M. 9
 Steur, A. van der 7
 Steur, J.A.G. van der 12
 Stichting Design Geschiedenis 8
 Stichting Experimentele Woningbouw 21
 Stichting Gebouwd Erfgoed Suriname 1
 Stichting Hoogbouw 6
 Stichting Living Daylights 5
 Stichting Nederland Nu Als Ontwerp, NNAO 4
 Stichting Nederlands Volksherstel 19
 Stichting Nieuwe Woonvormen 21
 Stichting Vakantiebesteding Rijksambtenaren, SVRA 19
 Stichting Wonen 9
 Stigt, J. van (Joop) 11,13,14
 Stigt, Joop, Gonny, Juriaan van 11
 Stigt, Van (bureau) 1
 Stimuleringsfonds voor Architectuur 3,4,9
 Stokla, J.M. 21
 Stroink, R. (Rudy) 1,2,16
 Stroom, Den Haag 5
 Structuralisme 4
 Struycken, Peter 8
 Struys, Maarten 7
 Studio Job 8
 Studio M10 22
 Stuurgroep Experimenten Volkshuisvesting, SEV 1
 Stuurman Partners 12

Stuwcomplex Hagstein 7
 Subsidie Experimentele Woningbouw 16
 Suburbanisering 7
 Sultan Ahmet Moskee, Zaandam 11,15
 SUN 4
 Stadsdutch 4
 Superuse 5
 Suriname 1
 Sveaparken, Schiedam 11
 SVP 12
 Swarte, Joost 16
 Synagoge Liberaal Joodse Gemeente, Amsterdam 11,15
 Systeembouw 16
 T&T 16
 Tafuri, M. 4
 Tangram 6
 Tapijmetropool 18
 Tauber, P.H. (Piet) 9,14
 Taverne, E.R.M. 4
 TCN 2,16
 Team 10 4,9
 Team 10 Primer 4
 Techniek en samenleving 16
 Techniek en vooruitgang 22
 Technikon, Rotterdam 12
 Technische duurzaamheid 5
 Technische Hogeschool Eindhoven 12
 Technische Hogeschool Twente, Drienerlo 12
 Technische Hogeschool, Delft 12
 Tectonic Culture 4
 Tektronix, Heerenveen 9
 Teleconferencing 20
 Telewerken 20
 Temminck Groll, C.L. 1
 Tentoonstellingspaviljoen 3,8
 Tentoonstellingspaviljoen Nederland, Osaka 8
 Ter Apel 11
 Terminal Schiphol 13
 Terugtrekende overheid 13,18,21
 The Wall, A2, Utrecht 7
 Theater, muziek en amusement 19
 Theatercentrum, Den Haag 3,19
 Theepaviljoen Posbank, Rheden 5
 Theme Park 13
 Theorie 4,18
 Theorie en debat 4
 Thermische isolatie 5
 Thole, J.P.F.M. 11,15
 Tichelaar 8
 Tijen en Maaskant, Van 19
 Tijen, W. van 2,4,12,18,21
 Tilburg 6,9
 Tilman, Harm 4
 TNT 2
 Toerisme 1
 Toneelschuur, Haarlem 16
 Toonman, H.W.D. 15
 Toorn, Roemer van 9
 Topografische dienst Emmen 20
 Toppershoedje, Ouddorp aan Zee 19
 Total Design 8
 Traditie 21
 Traditionalisme 4
 Tram tunnel Den Haag 7
 Transferium 7
 Transformatie campussen 12
 Trefpunt, Het, Ermelo 19
 Treinstation Tilburg 7
 Tschumi, B. 9
 TU Delft 1,4,5,12
 TU Eindhoven 5
 TU Eindhoven Campus 18
 TU Eindhoven, Afdeling Bouwkunde 4
 TU Twente, Campus 18

Tuindorp Kethel, Schiedam 18
 Tuns en Horsting 3,19
 Tupker, H. 4,9
 Turkije 11
 Twee Bos Dwars, Rotterdam 21
 Tweede Maasvlakte, Rotterdam 10,17
 Tweede Vaticaans Concilie 15
 Twiske 10
 Typologische differentiatie 21
 Tzonis, A. 4,13
 Uitbreiding Laurenskerk, Rotterdam 15
 Uitbreiding Tweede Kamer, Den Haag 14
 Uitbreidingswijken 18
 Uitgeverij 010 4
 Uitkijktoren, Fochteloërveen 19
 Uitstad, De 19
 Uitvaartcentra 22
 UN Studio 2,6,7,8,9,13,16
 Unesco 1
 Universiteit Utrecht, Campus De Uithof 12
 Universiteit Wageningen 10
 Universiteitscampussen 12
 Urban Entertainment Centre, Almere 3,19
 Urhahn, Gert 17
 Utrecht, Basketbar 6
 Utrecht, Brennerbaan 18
 Utrecht, Hoograven 2
 Utrecht: Kanaleneiland, Ondiep, Zuilen-Oost, Overvecht 1
 Utrechtsebaan, Den Haag 20
 UvA Watergraafsmeer, Amsterdam 12
 Uyttenhaak, R.H.M. 4,6,21
 V&D 2
 Vaillantlaan, Den Haag 1,21
 Vakantie 19
 Vakantiepark De Lommerbergen 19
 Vandenbroucke, Ch. 9,11,14
 Vastgoedfraude 2
 Vathorst, Amersfoort 21
 VDL 2
 Veenbos en Bosch 10
 Veenendaal Bocanet 16
 Veerling, C. 7
 Vegter, J.J.M. 4,14,20
 Veldhoen, Erik 20
 Velsen, K.J. van (Koen) 2,3,7,12,21,22
 Ven, C.J.M. van de 19
 Venhoeven CS 12
 Venhoeven, Ton 7
 Venice Charter 1
 Venserpolder Amsterdam 18,21
 Vensterschool Oosterpark, Groningen 22
 Vensterschool Selwerd, Groningen 12,22
 Venturi, R. (Robert) 4,9
 Venturi Scott-Brown 18
 Verbeelden democratie 14
 Verdichting 6,17
 Verdichting stadscentra 6
 Verdonk, Niek 9
 Vergrijzing 22
 Verhoeven, J. (Jan) 12,13,18,21
 Verkadefabriek, 's-Hertogenbosch 19
 Verkeersdoorbraken 1
 Verkeersknooppunten 7
 Verkeersplan Utrecht 7
 Verkeersring 7
 Verkeerssysteem Lelystad 7
 Verkleinen van gevelopeningen 5
 Verpleeghuis 22
 Verschuren, Nel 8
 Verschuren, San 10
 Vervangende nieuwbouw 21
 Verwey, Matton, Konings 4
 Verzakelijking en privatisering 22
 Verzamelgebouw Hobo Faam, Gouda 20
 Verzamelgebouwen 6
 Verzet tegen grootschaligheid 22
 Verzorgingshuis 22

Verzuiling 22
 Vesteda 2
 Vestia 2
 Videoconferencing 20
 Villa dal Ava 21
 Villa Deys, Rhenen 5
 Villa VPRO, Hilversum 13,20
 Villa, De, Hoogvliet 11
 Vinex 2,17,21
 Vink, H. 13
 Vinoly, R. 9
 Visser, J.D. de 11
 Visser, Martin 8
 Vlaggendragers 14
 Vlaming, F.W. de 2
 Vmbo Titaan, Hoorn 12
 Vmbo's 12
 VMX Architects 12
 Vollaard, Piet 4,5
 Volume (tijdschrift) 4,9
 Voorschriften en Wenken, V&W 21
 Voortgezet en beroepsonderwijs 12
 Vredenburg Utrecht 3,19
 Vreewijk Rotterdam 1
 Vries, Leonard de 19
 Vries, Natalie de 7
 Vrije busbaan 7
 Vrije kavels 21
 Vrije tijd 19
 Vrij verkeer 16
 Vrije zaterdag 19
 Vrijtijdsduur 2
 Vroom, M.J. 10
 VT Wonen 8
 Vuga, Sadar 9
 VVKH 7
 Waagstraat Groningen 14
 Waddenzee 10
 Wadi's 5
 Wageningen 9
 Walcheren 1,10
 Wall House, Groningen 3,9
 Wandelpier Scheveningen 19
 Wanders, Marcel 8
 Warenhuizen en winkelcentra 2
 Warmte-koedeopslag 5
 Warners, F.A. 2
 Water 7
 Waterberging 5,7,10
 Waterman, L.H.P. 15
 Waterpaviljoen Neeltje Jans 3
 WEB 12
 Wederopbouw 1,18
 Wederopbouw dorpscentra en stadscentra 1
 Wedstrijd Raadhuis Amsterdam 14
 Weeber, C.J.M. (Carel) 4,7,9,18,21
 Weegels, P. 3,19
 Weelen, De, Lutjebroek 10
 Weesperstraat Amsterdam 21
 Weesperstraat Studentenhuisvesting, Amsterdam 21
 Weg 7
 Wellness 22
 Werf, F.J. van der 13,18,21
 Werken 20
 Werven, Almere Haven 13
 West 8 9,10,13,17,18,19
 Westerdok Amsterdam 18,21
 Wet afvalstoffen en geluidshinder 10
 Wet Basisonderwijs 12
 Wet luchtverontreiniging 10
 Wet op de architectentitel 16
 Wet op de Stads- en dorpsvernieuwing 1
 Wet op specifiek cultuurbeleid 3
 Wet Ruimtelijke ordening 10,17
 Wet stedelijke vernieuwing 1
 Wet verontreiniging oppervlaktewater 10

Wetenschappelijk en hoger onderwijs 12
 Wiegierick 22
 Wigley, Mark 4
 Wijk, R. (Rikkert) 11,21
 Wijkgedachte 13
 Wijnen, G.M.C. 14
 Wilhelminahof, Rotterdam 14
 Wilkinson Eyre architects 7
 Willemsbrug, Rotterdam 7
 Windmolenpark NoordzeeWind, Egmond aan Zee 5
 Windmolenparken 5
 Windmolens 5
 Windpark Q7, IJmuiden 5
 Windschem Calandkanaal, Rozenburg 7
 Winkel, Robert 16
 Wissing, Benno 8
 Wissing, W. 17,18
 Wittenburg Amsterdam 21
 Wolff & Zimmer 9
 Wonderful World 9
 Wonen 17
 Wonen TA/BK 4
 Woningbouw 1,2,11,21
 Woningbouw Le Medi, Rotterdam 11
 Woningbouw Mariaplaats, Utrecht 11
 Woningbouwfestival 9
 Woningnood 21
 Woon- en verbouwprogramma's op tv 8
 Woonerf 7,13,18
 Woonerven, Alkmaar 13
 Woongebouw Cité, Rotterdam 6
 Woongebouw Natal, Rotterdam 21
 Woongebouw Piraeus, Amsterdam 21
 Woonhuis als laboratorium 21
 Woonhuis Houben, Rotterdam 21
 Woonhuis KBWW 21
 Woonhuis, Hardegarijp 21
 Woonhuis, Hoevelaken 21
 Woonhuis, Venlo 21
 Woonrecht vanaf 18 21
 Woontype en stedelijke context 21
 Woonwinkelcentrum Emerald, Delfgauw 13
 World Heritage Convention 1
 Woud, A. van der 4
 XX architecten 5
 Ymere 2
 Ypenburg, Den Haag 2,18,21
 Zaanen, P. 3,19
 Zaanstad, Poelenburg 1
 Zandeland, Hoek van Holland 5
 Zaanstra de Clercq Zubli 2
 Zaanstra, P. 2,20
 Zavrel, Z. 9
 Zeelandbrug, Oosterschelde 7,17
 Zeinstra Van der Pol 18,21
 Zeinstra, H.L. 22
 Zeven Pyramides 3
 Ziekenhuis Leyenburg, Den Haag 22
 Ziekenhuisspecialisten 22
 Zierikzee 7
 Zoetermeer 17,18
 Zonne-energie 5
 Zonnepanelen 5
 Zonnestraal, Hilversum 1
 Zonnetrap, Rotterdam 6,22
 Zorg 22
 Zorg voor de jeugd 22
 Zorgboulevard 22
 Zuidas, Amsterdam 2,9,18,20
 Zuiderhoek, D. 18,20
 Zuidtangent 7
 Zumthor, P. 9
 Zuuk, R. van 3
 Zwamburgwal Amsterdam 21
 Zwarts en Jansma 7,9,19
 Zwolsman 2
 ZZDP 2,12,20

KEUZES MAKEN

TEKSTEN INLEIDING EN METHODE:

Ole Bouman
Behrang Mousavi
Suzanne Mulder

TEKSTEN THEMA'S, TOELICHTINGEN EN METHODE:

Tom Avermaete
Hans Ibelings

REDACTIE:
Dolf Broekhuizen

TEKSTCORRECTIE:
Marianne Lahr

INDEX:
Tarik Ennourhair

VORMGEVING:
De Designpolitie

UITGAVE:
Nederlands
Architectuurinstituut
Rotterdam
2012

UITGEVER

Nederlands Architectuurinstituut
[/instituut voor creatieve industrie?]
Museumpark 25, Rotterdam
www.nai.nl

